

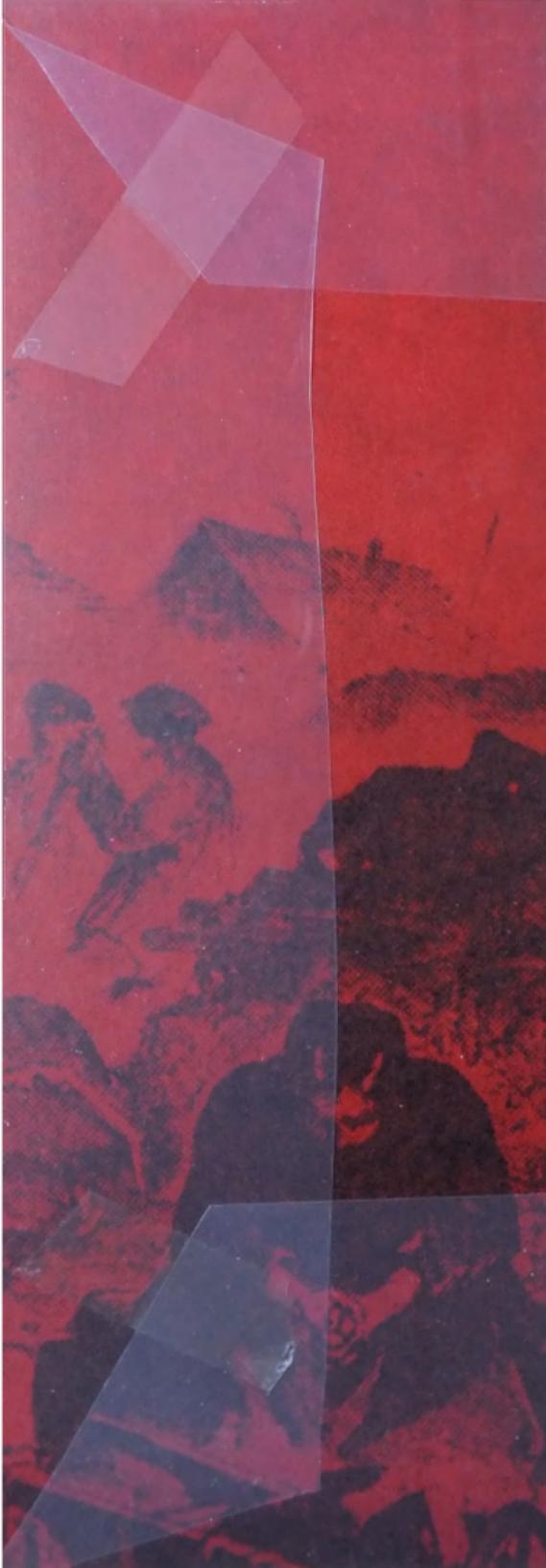
Karl Marks

BIJEDA

FILOZOFIJE

BM

PROSVETA
BIGZ



Naslov originala

MISÈRE DE LA PHILOSOPHIE.
RÉPONSE A LA PHILOSOPHIE DE LA
MISÈRE DE M. PROUDHON

Preveo

RODOLJUB ČOLAKOVIC

Beograd, 1977.

Karl Marks

BIJEDA FILOZOFIJE

ODGOVOR NA
»FILOZOFIJU BIJEDE«
GOSPODINA PRUDONA¹

PROSVETA — BIGZ

Sadržaj

Riječ unaprijed	7
<i>Glava prva. Jedno naučno otkriće</i>	9
§ 1. Suprotnost upotreбne i razmijenske vrijednosti	9
§ 2. Konstituisana ili sintetična vrijednost	18
§ 3. Primjena zakona srazmernosti vrijednosti	41
a) Novac	41
b) Suvišak rada	48
<i>Glava druga. Metafizika političke ekonomije</i>	57
§ 1. Metod	57
Prva primjedba	58
Druga primjedba	61
Treća primjedba	62
Četvrta primjedba	62
Peta primjedba	64
Sesta primjedba	66
Sedma i posljednja primjedba	69
§ 2. Podjela rada i mašine	73
§ 3. Konkurenција i monopol	84
§ 4. Svojina ili renta	90
§ 5. Štrajkovi i radnička udruženja	99
Napomene	107

Riječ unaprijed

Gospodin Prudon je zle sreće da ga, osobito u Evropi, naopako shvataju. U Francuskoj on ima pravo da bude loš ekonomist, jer ga smatraju valjanim njemačkim filozofom. U Njemačkoj ima pravo da bude loš filozof, jer važi kao jedan od najjačih francuskih ekonomista. U dvostrukom svojstvu Nijemca i ekonomiste, pobuđeni smo da uložimo protest protiv te dvostrukе zablude.

Čitalac će shvatiti da smo pri ovom nezahvalnom poslu morali više puta da potisnemo u pozadinu kritikovanje g. Prudona da bismo kritikovali njemačku filozofiju, i da smo u isto vrijeme morali učiniti poneku napomenu o samoj političkoj ekonomiji.

Brisel, 15. juna 1847.

Karl Marks

Djelo g. Prudona nije jednostavno rasprava o političkoj ekonomiji, nije obična knjiga; to je Biblija: »misterije«, »tajne iz božjih njedara izmamljene«, »otkrovenja« — ništa tu nije izostalo. Ali pošto se danas proroci savjesnije ispituju nego profani pisci, čitalac se mora pomiriti s tim da s nama prođe suhoparnu i tamnu učenost »Postanja«, da bi se onda sa g. Prudonom vino u eterične i plodne regije *nadsocijalizma*. (Uporedi: Prudon, *Philosophie de la misère*, Prologue, p. III, ligne 20.)¹

¹Ova primjedba ne postoji u prva četiri izdanja njemačkog prevoda.

Jedno naučno otkriće

§ 1. Suprotnost upotrebne i razmijenske vrijednosti

»Svojstvo svih proizvoda, bilo prirodnih bilo industrijskih, da služe za održanje čovjekova života naziva se posebno *upotrebna vrijednost*; njihovo svojstvo da se među sobom razmjenjuju, *razmijenska vrijednost*... Kako upotrebna vrijednost postaje razmijenska vrijednost?... Rađanje ideje vrijednosti (razmijenske)¹ nisu ekonomski dovoljno brižljivo obilježili: stoga tu treba da se zaustavimo. Naime, pošto se od predmeta kojih su mi potrebeni veliki broj nalazi u prirodi samo u ograničenoj količini, ili ih čak nitiako i ne ma, prisiljen sam da potpomažem proizvođenje onoga što mi nedostaje, a kako se sam ne mogu prihvatići tolikih stvari, *predložiću* drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti, da mi ustupe dio svojih proizvoda u *razmjenu* za moj.« (Prudon, tom I., gl. 2 [str. 33—34].)

Gospodin Prudon namjerava da nam prije svega razjasni dvostruku prirodu vrijednosti, »*razliku u vrijednosti*«, proces koji od upotrebne vrijednosti čini razmijensku vrijednost. S g. Prudonom moramo se i mi zaustaviti na ovom činu transsupstancijacije. Evo kako se, prema našem autoru, vrši taj čin.

Vrlo veliki broj proizvoda ne nalazi se u prirodi, već se može izraditi jedino putem industrije. Čim potrebe premaše količinu proizvoda koju daje sama priroda, čovjek je prinuđen da pribegne industrijskoj proizvodnji. Kako g. Prudon zamišlja ovu industriju? Odakle ona potiče? Pojedinac, koji osjeća potrebu za velikim brojem stvari, »ne može se sam prihvatići tolikih stvari«. Toliko i toliko potreba koje treba zadovoljiti prepostavlja toliko i toliko stvari koje treba proizvesti. Nema proizvoda bez proizvodnje. Ali toliko i toliko stvari koje treba proizvesti prepostavlja već nešto više od ruku pojedinaca koji pomažu njihovom proizvođenju. Međutim, čim se prepostavi više od jednih ruku koje pomažu proizvodnji, prepostavlja se već i čitava jedna proizvodnja

¹ (razmijenske): umetnuo Marks

zasnovana na podjeli rada. Na taj način potreba, kako je uzima g. Prudon, potpuno prepostavlja podjelu rada. Ako prepostavimo podjelu rada, imamo razmjenu, a sljedstveno i razmjensku vrijednost. Pa onda smo mogli razmjensku vrijednost od samog početka prepostaviti kao datu.

Ali g. Prudon više voli da se vrti u krugu; pođimo za njim svima njegovim stranputicama, a one će nas već stalno vraćati na njegovu polaznu tačku.

Da bih izišao iz stanja u kome svako proizvodi za sebe kao usamljenik i da bih došao do razmjene, »obraćam se«, veli g. Prudon, »svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti«. Ja, dakle, imam saradnike i svaki od njih se bavi drugim poslom, a da — vazda prema prepostavci g. Prudona — ni ja ni oni ostali još nismo izšli iz usamljenog, nedruštvenog položaja Robinsona. Saradnici i različite grane djelatnosti, podjela rada i razmjena koju ona obuhvata, sve je to tu kao palo s neba.

Rezimirajmo: imam potrebe koje se zasnivaju na podjeli rada i na razmjeni. Prepostavljajući ove potrebe, g. Prudon je već prepostavio i razmjenu, razmjensku vrijednost, čije rađanje upravo namjerava da »obilježi s većom brižljivošću nego ostali ekonomisti«.

Gospodin Prudon je bez štete po tačnost svojih zaključaka mogao isto tako i obrnuti red stvari. Da se objasni razmjenka vrijednost, potrebna je razmjena. Da se objasni razmjena, potrebna je podjela rada. Da se objasni podjela rada, potrebne su potrebe koje podjelu rada čine nužnom. Da se objasne ove potrebe, moraju se jednostavno »prepostaviti«, što nikako ne znači poricati ih, iako prvi aksiom g. Prudona u prologu glasi: »Prepostavljati boga, znači poricati ga« (Prolog, str. I).

Šta čini g. Prudon, koji podjelu rada prepostavlja kao poznatu, da bi objasnio razmjensku vrijednost, koja mu je još nešto nepoznato?

»Jedan čovjek« pošao je da »predloži drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti«, da ustane razmjenu i stvore razliku između upotrebine i razmjenске vrijednosti. Primivši ovu predloženu razliku, saradnici su ostavili g. Prudonu samo tu »brigu« da ovu činjenicu primi k znanju i da »rađanje ideje vrijednosti« u svojoj raspravi o političkoj ekonomiji zabilježi i »obilježi«. Ali on nam još uvjek duguje objašnjenje o »rađanju« tog prijedloga; trebalo bi da nam već jednom kaže kako je tom usamljenom čovjeku, tom Robinsonu, iznenada palo na pamet da »svojim saradnicima« učini prijedlog poznate vrste, i kako su ga to ovi saradnici primili bez ikakvog prigovora.

Gospodin Prudon ne ulazi u te rodoslovne pojedinosti. On činjenici razmjene jednostavno udara nekakav istorijski žig, predstavljajući je u obliku prijedloga koji je učinio neko treći u cilju uvođenja razmjene.

Eto jednog malog uzorka »istorijskog i opisnog metoda« g. Prudona, koji ispoljava tako gordo preziranje prema »istorijskom i opisnom metodu« Adama Smita i Rikarda.

Razmjena ima svoju vlastitu istoriju i prošla je kroz više faza. Bilo je jedno vrijeme kada se, kao u srednjem vijeku, razmjjenjivao samo suvišak, višak proizvodnje nad potrošnjom.

Zatim je bilo i jedno vrijeme kad su ovi proizvodi, a ne samo suvišak, cijeli industrijski život, bili prešli u trgovinu, kad je čitava proizvodnja zavisila od razmjene. Kako da se objasni ova druga faza razmjene — razmjenska vrijednost na njenom drugom stepenu?

Gospodin Prudon bi odmah imao gotov odgovor: uzimimo da je neki čovjek »predložio drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti«, da podignu razmjensku vrijednost na njen drugi stepen.

Najzad je došlo vrijeme kad je sve što su ljudi dosad smatrali kao neotuđivo postalo predmet razmjene, prodaje, i moglo se otuđivati. To je vrijeme kad su čak i stvari koje su se dosad predavale, ali nikad razmjjenjivale, davale, ali nikad prodavale, sticale, ali nikad kupovale: vrlina, ljubav, uvjerenje, znanje, savjest itd. — kad je, jednom riječi, sve postalo predmet trgovine. To je vrijeme opšte korupcije, sveopšte prodajnosti ili, da upotrijebim ekonomski izraz, vrijeme u kome se svaki predmet, bio fizički bio moralni, donosi na tržište kao trgovinska vrijednost da bi tamo bio ocijenjen po pravoj svojoj vrijednosti.

Kako sad da se objasni ova nova i posljednja faza razmjene — razmjenska vrijednost na njenom trećem stepenu?

Gospodin Prudon bi odmah imao gotov odgovor: uzmite da je neko lice »predložilo drugim licima, svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti«, da od vrline, ljubavi itd. naprave razmjensku vrijednost, da podignu razmjensku vrijednost na njen treći i posljednji stepen.

Vidi se, »istorijski i opisni metod« g. Prudona za sve je dobar, odgovara na sve, objašnjava sve. Riječ li je o tome da se istorijski objasni »rađanje neke ekonomske ideje«, on pretpostavlja kakvog čovjeka koji drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim granama djelatnosti, predloži da izvrše ovaj čin rađanja, i s tim je sve gotovo.

Odsad ćemo »rađanje« razmjenske vrijednosti usvojiti kao svršen čin; ostaje nam još samo da ispitamo odnos

između razmjenske i upotrebne vrijednosti. Čujmo g. Prudona:

»Ekonomisti su vrlo dobro istakli dvostruki karakter vrijednosti; ali ono što nisu izrazili jednačom jasnoćom, to je njena *protivrječna priroda* — ovdje počinje naša kritika... Kod upotrebne i razmjenske vrijednosti malo je ukazati na onaj čudni kontrast u kome su ekonomisti navikli da vide samo nešto vrlo jednostavno; treba pokazati da ta tobožnja jednostavnost skriva duboku misteriju, i naša je dužnost da u nju prodremo... Da se izrazimo tehnički, upotrebna i razmjenska vrijednost stoeje jedna prema drugoj u obrnutoj srazmjeri.« [I, str. 36. i 38.]

Ako smo tačno shvatili misao g. Prudona, on hoće da utvrdi ova četiri momenta:

1. Upotrebna i razmjenska vrijednost čine »čudan kontrast«, suprotne su jedna drugoj.
2. Upotrebna i razmjenska vrijednost stoeje jedna prema drugoj u obrnutoj srazmjeri, protivrječe jedna drugoj.
3. Ekonomisti nisu vidjeli ni spoznali ni suprotnost ni protivrječnost.
4. Kritika g. Prudona počinje od kraja.

I mi ćemo početi od kraja, da bismo ekonomiste oslobo-dili optužaba g. Prudona, pustićemo da govore dva dosta važna ekonomista:

Simondi: »Trgovina je sve stvari svela na suprotnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti.« (*Etudes*, sv. III, str. 162, bri-selsko izdanje.)

Loderdejl: »Narodno bogatstvo (upotrebna vrijednost)² uopšte opada u srazmjeri u kojoj individualna imanja rastu uslijed dizanja razmjenske vrijednosti; a ukoliko, padanjem vrijednosti, ova opadaju, utoliko po pravilu raste narodno bogatstvo. (*Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*; traduit par Lagenti de Lavaïsse, Paris 1808 [str. 33].)

Na suprotnosti između upotrebne i razmjenske vrijednosti Sismondi je zasnovao svoju glavnu teoriju, po kojoj dohodak opada srazmjerne povećavanju proizvodnje.

Loderdejl je svoj sistem zasnovao na obrnutoj srazmjeri obiju vrsta vrijednosti, i njegova je teorija u *Rikardovo* doba bila tako popularna da je ovaj o njoj mogao govoriti kao o nekoj opštepoznatoj stvari.

»Brkamjem pojavova razmjenske vrijednosti i bogatstva (upotrebne vrijednosti) došlo se do tvrdjenja da se može povećati bogatstvo smanjivanjem količine stvari potrebnih, korisnih ili prijatnih za život.« (Ricardo, *Principes d'économie politique*, traduit par Constancio, annotés par J.-B. Say, Paris 1835, tom II, chapitre «Sur la valeur et les richesses» [str. 65].)

Vidimo da su ekonomisti prije g. Prudona »ukazali« na duboku misteriju suprotnosti i protivrječnosti. Da vidimo sad

¹ *Studije* — ² (upotrebna vrijednost): usmetnuo Marks

kako g. Prudon sa svoje strane objašnjava tu misteriju poslije ekonomista.

Razmjenska vrijednost nekog proizvoda pada srazmjerno povećanju ponude ako tražnja ostaje ista; drugim riječima: što je veće obilje nekog proizvoda u *odnosu prema tražnji*, to je niža njegova razmjenska vrijednost ili cijena. *I obrnuto*: što je slabija ponuda u odnosu prema tražnji, to više raste razmjenska vrijednost ili cijena proizvoda; drugim riječima: što je veća rijetkost nuđenog proizvoda u odnosu prema tražnjii, to je veće povišenje cijene. Razmjenska vrijednost nekog proizvoda zavisi od njegovog izobilja ili njegove rijetkosti, ali uvijek u odnosu prema tražnji. Uzmimo neki više nego rijedak, recimo jedini proizvod svoje vrste: njega će biti više nego izobilno, on će biti suvišan ako za njim ne postoji tražnja. A uzmemo li, naprotiv, neki proizvod umnožen u milionima primjeraka, on će uvijek biti rijedak ako ne podmiruje tražnju, tj. ako je tražnja za njim prevelika.

To su istine, rekli bismo gotovo banalne, ali smo ih ipak morali navesti da bismo objasnili misterije g. Prudona.

»Tako bismo, kad bismo ovaj princip htjeli slijediti do njegovih posljednjih konsekvencija, moraliti doći do ovog najlogičnijeg od svih zaključaka: da stvari čija je upotreba nužna a čija je količina neograničena ne staju ništa, a one stvari čija je korisnost ništavna a čija je rijetkost vanredna, moraju imati beskrajno visoke cijene. Vrhunac je zbrke u tome što se u praksi ne javlja nijedna od ovih dviju krajnosti: s jedne strane, nijedam ljudski proizvod ne može nikada dostići beskrajnu količinu; s druge strane, i najrjeđe stvari moraju biti do izvjesnog stepena korisne, inače ne bi mogle imati baš никакvu vrijednost. Upotrebljena vrijednost i razmjenska vrijednost nužno su, dakle, vezane jedna s drugom, mada po svojoj prirodi stalno teže da jedna drugu isključi.« (Tom I, str. 39.)

Šta čini vrhunac zbrke kod g. Prudona? To što je on sasvim jednostavno zaboravio *tražnju* i da je neka stvar izobilna ili rijetka tek prema tražnji. Ostavivši tražnju po strani, on je izjednačio razmjensku vrijednost s *rijetkošću*, a upotrebnu vrijednost sa *izobiljem*. Doista, kad kaže da stvari »čija je korisnost ništavna a rijetkost vanredna imaju beskrajno visoke cijene«, on, u stvari, kaže sasvim jednostavno da je razmjenska vrijednost samo rijetkost. »Vanredna rijetkost i ništavna korisnost«, to je apsolutna rijetkost. »Beskrajno visoka cijena« maksimum je razmjenske vrijednosti, čista razmjenska vrijednost. Ova dva izraza on stavlja u jednacinu. Time razmjenska vrijednost i rijetkost postaju ekvivalentni izrazi. Došavši do ovih tobože »krajnjih konsekvencija«, g. Prudon je svakako išao do krajnosti što se tiče riječi, ali ne i sadržine koju one izražavaju, i u tome on pokazuje više retorike nego logike. Gdje misli da je našao nove konsekvensije, tamo on ponovo nalazi samo svoje prvo bitne pret-

postavke u njihovoј potpunoj golotinji. Zahvaljujući istom postupku, on uspijeva da poistovijeti upotrebnu vrijednost i čisto izobilje.

Pošto je izjednačio razmjenjsku vrijednost s rijetkošću, a upotrebnu vrijednost s izobiljem, g. Prudon se mnogo čudi što ne nalazi ni upotrebe vrijednosti u rijetkosti, ni razmjenjske vrijednosti u izobilju i upotreboj vrijednosti; a kako poslije uviđa da se te krajnosti ne javljaju u praksi, ne preostaje mu ništa drugo nego da povjeruje u misteriju. Za njega postoji beskrajno visoka cijena upravo zato što nema kupaca, a kupaca neće naći dokle god bude apstrahovao od tražnje.

S druge strane, izgleda da izobilje g. Prudona nastaje samo od sebe. On potpuno zaboravlja da postoje ljudi koji ga proizvode i da je u njihovom interesu da tražnju nikad ne izgube iz vida. Kako bi g. Prudon inače mogao kazati da stvari koje su vrlo korisne moraju biti vrlo jevtine, ili čak zabadava? On bi, naprotiv, morao doći do zaključka da bismo izobilje, proizvodnju vrlo korisnih stvari, morali ograničiti ako bismo htjeli da im povisimo cijenu, razmjenjsku vrijednost.

Kad su ranije francuski vinogradari tražili zakon koji bi zabranjivao podizanje novih vinograda, kad su Holanđani spaljivali začine iz Azije i uništavali drveće karanfilića na Molucima^[2], oni su jednostavno htjeli da smanje izobilje da bi povisili razmjenjsku vrijednost. Cio srednji vijek postupao je po istom načelu, ograničavajući zakonom broj kalfa koje je svaki pojedinačni majstor smio da zaposli, broj alata koji je smio da upotrijebi. (Uporedi Andersonovu *Istoriju trgovine*.)

Pošto je izobilje predstavio kao upotrebnu vrijednost, a rijetkost kao razmjenjsku vrijednost — a najlakša je stvar dokazati da izobilje stoji prema rijetkosti u obrnutoj srazmjeri — g. Prudon identificira upotrebnu vrijednost s ponudom, a razmjenjsku vrijednost s tražnjom. A da bi još jače istakao antitezu, on podmeće drugi izraz i mjesto *razmjenjska vrijednost* stavlja »vrijednost određenu mnjenjem«. Tako je spor prenesen na drugo područje, te imamo na jednoj strani korisnost (upotrebnu vrijednost, ponudu), a na drugoj strani *mnjenje* (razmjenjsku vrijednost, tražnju).

Kako da se izmire ovi međusobno protivrječni činioci? Sta da se radi da bi se doveli u sklad? Može li se naći bar jedna tačka koja bi im bila zajednička?

Svakako, uzvikuje g. Prudon, postoji jedna: *slobodna volja*. Cijena koja će proizići iz ove borbe među ponudom i tražnjom, među korišću i mnjenjem, neće biti izraz vječne pravde.

Ovu antitezu razvija g. Prudon dalje ovako:

»U svojstvu slobodnog kupca ja sam sudija svojoj potrebi, sudija cijelih vrednosti predmeta, sudija cijeni koju hoću za njega da platim. S druge strane, u vašem svojstvu slobodnog proizvođača vi ste gospodar sredstava za izradu, pa ste, dakle, u mogućnosti da svoje troškove smanjite.« (Tom I, str. 41.)

A pošto je tražnja ili razmjenska vrijednost identična s mnjenjem, g. Prudon se osjeća pobuđen da kaže:

»Dokazano je da čovjekova slobodna volja dovodi do suprotnosti između upotrebnih i razmjenskih vrijednosti. Kako da se riješi ova suprotnost dok postoji slobodna volja? A kako da se žrtvuje slobodna volja a da se ne žrtvuje čovjek?« (Tom I, str. 41.)

Prema tome, nemoguće je doći do nekog rezultata. Ovo je borba između dvije tako reči nemjerljive sile, između koristi i mnjenja, između slobodnog kupca i slobodnog proizvođača.

Pogledajmo stvari malo izbliže.

Ponuda ne predstavlja isključivo korisnost, ni tražnja samo mnjenje. Zar onaj ko traži ne nudi i sam kakav proizvod ili znak koji zastupa sve proizvode: novac, a zar kao ponuđač ne predstavlja, prema g. Prudonu, korisnost ili upotrebnu vrijednost?

S druge strane, zar ponuđač istovremeno ne traži neki proizvod ili znak koji zastupa sve proizvode: novac? I zar on time ne postaje predstavnik mnjenja, vrijednosti po načinu ili razmjenske vrijednosti?

Tražnja je u isti mah ponuda, ponuda je u isti mah tražnja. Dakle, antiteza g. Prudona, koja prosto identificira ponudu s korišću a tražnju s mnjenjem, počiva jedino na šupljoj apstrakciji.

Ono što g. Prudon naziva upotrebnu vrijednost nazivaju drugi ekonomisti s isto toliko prava vrijednost po načinu. Navećemo samo Štorha. (*Cours d'économie politique*, Paris 1823, str. 48. i 49.)

Po njemu, stvari za kojima osjećamo potrebu nazivaju se *potrebe*, a one stvari kojima pridajemo vrijednost, *vrijednosti*. Većina stvari ima vrijednost samo zato što zadovoljava potrebe koje je stvorilo mnjenje. Mnjenje o našim potrebama može se promijeniti, pa tako i korisnost stvari koja izražava samo odnos tih stvari prema našim potrebama. Čak se i prirodne potrebe stalno mijenjaju. I doista, kakve razlike postoje na primjer između predmeta koji kod različitih naroda služe kao glavna hrana!

Borba se ne vodi između koristi i mnjenja: ona se vodi između trgovinske vrijednosti koju ponuđač traži i trgovinske vrijednosti koju tražilac nudi. Razmjenska vrijednost

proizvoda uvijek je rezultanta tih dviju protivrječnih procjena.

Naposljetu, ponuda i tražnja stavlju proizvodnju i potrošnju jednu naspram druge, ali proizvodnju i potrošnju koje su zasnovane na razmjeni među pojedincima.

Proizvod koji se nudi nije nešto po sebi korisno. Tek potrošač određuje njegovu korisnost. Pa čak ako mu se i prizna svojstvo korisnosti, on ipak ne predstavlja korisnost kao takvu. U toku proizvodnje on se razmjenjivaо za sve troškove proizvodnje, sirovine, najamnine itd., sve stvari koje imaju trgovinsku vrijednost. Prema tome, u očima proizvođača proizvod predstavlja sumu trgovinskih vrijednosti. Ono što on nudi nije samo koristan predmet, nego je uz to, i poglavito, razmjenska vrijednost.

Što se tiče tražnje, ona je djelotvorna samo ako raspolaže sredstvima za razmjenu. Ova su sredstva opet i sama proizvodi, razmjenske vrijednosti.

U ponudi i tražnji nalazimo, dakle, na jednoj strani proizvod koji je stajao razmjenskih vrijednosti, i potrebu da se proda; na drugoj, sredstva koja su stajala razmjenskih vrijednosti, i želju da se kupi.

Gospodin Prudon stavlja *slobodnog kupca* nasuprot *slobodnom proizvođaču*. On obojici pridaje čisto metafizičke osobine. Zato i može da kaže: »Dokazano je da čovjekova *slobodna volja* izaziva suprotnosti između upotrebine i razmjenske vrijednosti.« [I, 41.]

Ako proizvođač proizvodi u društvu zasnovanom na podjeli rada i na razmjeni među pojedincima — a to je pretpostavka g. Prudona — on je prisiljen da prodaje. Gospodin Prudon je napravio proizvođača gospodarom sredstava za proizvodnju; no on će se složiti s nama da njegova sredstva za proizvodnju ne zavise od *slobodne volje*. I još nešto: ta sredstva za proizvodnju velikim su dijelom profizvodi koje on nabavlja iz inostranstva, a u savremenoj proizvodnji nema čak ni slobodu da proizvodi koliko hoće. Današnji stepen razvijetka proizvodnih snaga prisiljava ga da proizvodi u ovom ili onom određenom razmjeru.

Potrošač nije slobodniji od proizvođača. Njegovo se mišljenje zasniva na njegovim sredstvima i njegovim potrebama. I jedno i drugo određuje njegov društveni položaj, koji opet i sam zavisi od društvene organizacije uopšte. Svakako, radnik koji kupuje krompir i izdržavana metresa koja kupuje čipke idu svako za svojim mišljenjem; ali različnost njihovih mišljenja objašnjava se različnošću položaja koji u svijetu zauzimaju, položaja koji je sam opet proizvod društvene organizacije.

Da li se cjelokupni sistem potreba osniva na mišljenju ili na čitavoj organizaciji proizvodnje? Ponajčešće, potrebe potiču neposredno iz proizvodnje ili iz takvog stanja stvari koje se temelji na proizvodnji. Svjetska trgovina vrti se gotovo isključivo oko potreba, ne individualne potrošnje već proizvodnje. Da izaberemo drugi primjer: zar potreba za bilježnicima ne pretpostavlja određeno građansko pravo, koje je samo izraz određenog razvitka svojine, tj. proizvodnje?

Gospodinu Prudonu nije dosta što je iz odnosa ponude i tražnje isključio elemente o kojima smo govorili. On tjeera apstrahovanje u krajnost time što sve proizvođače stapa u *jednog jedinog* proizvođača, a sve potrošače u *jednog jedinog* potrošača, i ta dva himerična lica primorava da vode borbu jedno s drugim. Ali se u stvarnom svijetu stvari drukčije odigravaju. Konkurenčija među ponuđačima kao i konkurenčija među tražiocima je neophodan element u borbi između kupaca i prodavaca, a rezultat te borbe je razmjenska vrijednost.

Pošto je odstranio troškove proizvodnje i konkurenčiju, g. Prudon može formulu ponude i tražnje po miloj volji da svodi na absurd.

»Ponuda i tražnja«, kaže on, »samo su dva *ceremonijalna oblika* koja služe za to da se upotrebljena vrijednost i razmjenska vrijednost suoči i dovedu do izmirenja.¹ One su električni polovi koji, kad se dovedu u odnos, moraju proizvesti pojavu privlačnosti koja se zove razmjena.« (Tom I, str. 49.)

To je isto kao kad bi se reklo da je razmjena samo »ceremonijalni oblik« da se potrošač dovede u vezu s predmetom potrošnje. To je isto kao kad bi se reklo da su svi ekonomski odnosi samo »ceremonijalni oblici« koji služe izvršenju neposredne potrošnje. Ponuda i tražnja su odnosi^[3] jedne date proizvodnje upravo koliko je to i razmjena među pojedincima.

U čemu se, dakle, sastoji sva dijalektika g. Prudona? U tome što pod upotrebnu i razmjensku vrijednost, pod ponudu i tražnju, potura apstraktne i protivrečne pojmove kao: rijetkost i izobilje, korisnost i mnjenje, *jednog* proizvođača i *jednog* potrošača, a obojicu kao *vitezove slobodne volje*.

A šta je htio time da postigne?

Da sačuva sebi mogućnost da jedan od elemenata koje je odstranio, *troškove proizvodnje*, docnije uvede kao sintezu upotrebljene i razmjenske vrijednosti. I tako troškovi proizvodnje čine u njegovim očima *sintetičnu ili konstituisanu vrijednost*.

¹(1847) riječ circulation (promet) u spisku štamparskih grešaka prvog francuskog izdanja ispravljena u conciliation (izmirenje); (1885. i dalje) pogrešno: cirkulacija

§ 2. Konstituisana ili sintetična vrijednost

»Vrijednost (razmijenska)¹ je ugaoni kamen ekonomske zgrade.« [I, 32.] »Konstituisana« vrijednost je ugaoni kamen sistema ekonomskih protivrječnosti.

Šta je, dakle, ova »konstituisana vrijednost« koja sačinjava sve što je g. Prudon otkrio u političkoj ekonomiji?

Kad je korisnost već pretpostavljena, onda je rad izvor vrijednosti. Mjera rada jeste vrijeme. Relativna vrijednost proizvoda određuje se radnim vremenom koje se moralo upotrijebiti za njihovu izradu. Cijena je novčani izraz relativne vrijednosti nekog proizvoda. Najzad, konstituisana vrijednost nekog proizvoda jednostavno je vrijednost koja se konstituiše radnim vremenom, sadržanim u proizvodu.

Kao što je Adam Smit otkrio podjelu rada, tako g. Prudon tvrdi za sebe da je otkrio »konstituisanu vrijednost«. To baš nije »nešto nečuveno«, ali mora se priznati da ni u jednom otkriću ekonomske nauke nema nečeg nečuvenog. Gospodin Prudon, koji naslućuje sav značaj svoga pronalaska, ipak nastoji da mu ublaži zaslugu »da bi umirio čitaoca u pogledu svojih pretenzija na originalnost i da bi stekao povjerenje plašljivih duhova koji baš nisu skloni novim idejama«. Ali, kad stane određivati koliko je koji od njegovih prethodnika učinio za utvrđivanje vrijednosti, on i protiv svoje volje mora javno da izjavi da najveći, lavovski dio, pripada njemu.

»Sintetičnu ideju vrijednosti bio je nejasno nazreo Adam Smit... Ali u Adama Smita je ta ideja bila sasvim intuitivna; međutim, svoje navike društvo ne mijenja na gole intuicije: ono sluša tek autoritet činjenica. Antinomija je moralna biti istaknuta na izrazitiji i tačniji način: Ž.-B. Sej postade njen glavni tumač.« [I, 66.]

Evo gotove istorije otkrića sintetične vrijednosti: Adamu Smitu nejasna intuicija, Ž.-B. Seju antinomija, a g. Prudonu konstituišuća i »konstituisana« istina. I ne varajmo se: svi drugi ekonomisti od Seja do Prudona kretali su se kolosijekom antinomije.

»Nevjerovatno je da se toliki razumni ljudi već četrdeset godina muče oko jedne ovako jednostavne ideje. Ali ne, ekonomisti 19. vijeka, umjesto da prihvate revolucionarnu teoriju jednakosti, odlučili su da protiv svih i svakoga tvrde kako se upoređivanje vrijednosti vrši a da među njima ne postoji nijedan zajednički poredbeni moment, niti jedinica mjeru. Šta će na to kazati potomstvo?« (Tom I, str. 68.)

Potomstvo, koje se ovako iznebuha priziva, naći će se prije svega u zabuni u pogledu hronologije. Ono će se nužno

¹ (razmijenska): umjetnu Marks

morati da zapita: zar Rikardo i njegova škola nisu ekonomisti 19. vijeka? Rikardov sistem, koji je postavio princip da relativna vrijednost robe počiva isključivo na radu potrebnom za njenu izradu, datira iz godine 1817. Rikardo je glava cijele jedne škole koja vlada u Engleskoj od restauracije.^[4] Rikardova teorija daje strogo, nemilosrdno, suštinu cjelokupne engleske buržoazije, koja je, opet, tip savremene buržoazije uopšte. »Šta će na to kazati potomstvo?« Ono neće reći da g. Prudon nije znao za Rikarda, jer on govori o njemu nadugačko i naširoko, svaki se čas vraća na njega, i napisljeku kaže da je njegov sistem besmislen. Ako se potomstvo ikad bude umiješalo, ono će možda reći da je g. Prudon, bojeći se da ne povrijedi anglofobiju svojih čitalaca, više volio da se prikaže kao odgovorni izdavač Rikardovih ideja. Bilo kako bilo, ono će smatrati da je vrlo naivno što g. Prudon ističe kao »revolucionarnu teoriju budućnosti« ono što je Rikardo naučno izložio kao teoriju savremenog buržoaskog društva, i što on, prema tome, kao rješenje antinomije između upotrebe i razmijenske vrijednosti uzima ono što su Rikardo i njegova škola davno prije njega postavili kao naučnu formulu jedne strane antinomije, *razmijenske vrijednosti*. Ali ostavimo jednom zasvagda potomstvo na stranu i suočimo g. Prudona s njegovim prethodnikom Rikardom. Sljedeća mjesto iz toga pisca sadrže u glavnim potezima njegovu teoriju vrijednosti.

»Nije korisnost mjera *razmijenske vrijednosti* iako joj je neophodna.« (Tom I, str. 3, *Principes de l'économie politique etc.*, traduit de l'anglais par F.-S. Constancio, Paris 1835.)

»Čim se nade da su stvari koriste po sebi, one crpu svoju razmijensku vrijednost iz dva vreda: iz svoje rijetkosti i iz količine rada potrebne da se dobiju. Ima stvari čija vrijednost zavisi jedino od njihove rijetkosti. Pošto nikakav rad ne može umnožiti njihov broj, to im vrijednost ne može pasti ako ih bude u većem izobilju. Ovarno spadaju kipovi, skupocjene slike itd. Njihova vrijednost zavisi jedino od imetka, užusa i čudi onih koji nalaze zadovoljstvo u posjedovanju tih predmeta.« (Tom I, str. 4. i 5. navedenog djela.) »No oni ipak čine vrlo neznatan dio svakodnevne razmjenjivane robe. Pošto je najveći dio predmeta koje želimo imati proizvod industrije, možemo ih umnožavati ne samo u jednoj već u više zemalja, i to u skoro neograničenom stepenu, ako ushtijemo upotrijebiti rad potreban za njihovu proizvodnju.« (Tom I, str. 5. navedenog djela.) »Kad, dakle, govorimo o robama, o njihovoj razmijenskoj vrijednosti i principima koji regulišu njihove relativne cijene, mi imamo u vidu samo one robe čija se količina može po vodji umnožavati ljudskim radom, čiju proizvodnju podstiče konkurenca i kojoj ne stoji na putu nikakva smetnja.« (Tom I, str. 5.)

Rikardo citira Adama Smita, koji je, po njemu »s velikom tačnošću definisao prvobitno vrlo svake razmijenske vrijednosti« (Smit, tom I, gl. 5 [str. 9])^[5] i dodaje:

»Da je ono (radno vrijeme) doista osnovica razmjenske vrijednosti svih stvari, izuzev onih koje se ne mogu po volji umnožavati ljudskim radom, najvažnije je načelo političke ekonomije: jer, nema drugog vreda iz kojega je poteklo toliko zabluda i izbiло toliko razlika u mišljenju u ovoj nauci koliko iz površnog i nedovoljno preciznog tumačenja riječi vrijednost.« (Tom I, str. 8.) »Kad znamo da količina rada unesena u neki predmet određuje njegovu razmjensku vrijednost, izlazi da svako povećanje količine rada nužno mora da poveća i vrijednost predmeta na koji je ono utrošeno, i da isto tako svako smanjivanje rada mora da smanji cijenu predmeta.« (Tom I, str. 9.)

Zatim Rikardo prigovara Smitu:

1. što je »za vrijednost postavio drugo mjerilo a ne rad, sad vrijednost žita, sad količinu rada koju neka stvar može da kupi itd.« (Tom I, str. 9. i 10.),

2. što je »princip priznao bez ograničenja, a ipak ograničio njegovu primjenu na primitivno i sirovo stanje društva koje prethodi nagomilavanju kapitala i privatnoj svojini na zemlju.« (Tom I, str. 21.)

Rikardo nastoji da dokaže da zemljšna svojina, tj. (zemljšna) renta, ne može da utiče na relativnu vrijednost životnih sredstava, i da akumulacija kapitala vrši samo povremen i oscilatoran uticaj na relativne vrijednosti koje su određene srazmernom količinom rada utrošenom na njihovu izradu. Da bi podupro ovu tezu, on izlaže svoju čuvenu teoriju zemljšne rente, raščlanjuje kapital i dolazi do toga da, na kraju krajeva, u njemu nalazi samo nagomilan rad. Zatim razvija cijelu teoriju o najamnini i profitu i dokazuje da najamnina i profit rastu i padaju u obrnutoj srazmjeri jedno prema drugom, a da to ne utiče na vrijednost proizvoda. Pri tom on ne zanemaruje uticaj koji nagomilavanje kapitala i njihova različita priroda (stalni i optičajni kapital), kao i visina najamnina, mogu vršiti na srazmernu vrijednost proizvoda. Šta više, ovo su glavni problemi kojima se Rikardo bavi.

»Svaka ušteda u radu«, kaže on, »uvijek snižava relativnu vrijednost* neke robe, bilo da se ta ušteda odnosi na rad potreban za izradu samog predmeta, bilo da se odnosi na rad potreban za stvaranje kapitala koji se u toj proizvodnji upotrebljava.« (Tom I, str. 28.) »Prema tome, dokle god radni dan bude jednorne davao istu količinu rabe

* Poznato je da Rikardo određuje vrijednost neke robe »količinom rada koja se traži za njeno dobijanje. [Rikardo, navedeno djelo, I, str. 4.] Ali u svima načinima proizvodnje koji se temelje na robnoj proizvodnji, pa, dakle, i u kapitalističkom, vladajući oblik razmjerne donosi sobom da se ta vrijednost ne izražava direktno količinama rada, već količinama neke druge robe. Vrijednost neke robe, izraženu količinom neke druge robe (bila ona novac ili ne), Rikardo naziva njenom relativnom vrijednošću. — F. Engels.

a drugome isto toliko divljači, prirodna stopa respektivnih cijena u razmjeni ostaće ista, ma kakve promjene inače zadesile najamnine i profit, i bez obzira na sve učinke akumulacije kapitala.“ (Tom I, str. 32.) »Mi smo rad posmatrali kao temelj vrijednosti stvari, a količinu rada potrebnu za njihovu izradu kao mjerilo koje određuje koliko se jedne robe mora dati u razmjenu za drugu, ali nismo imali namjeru da osporavamo da u običnoj cijeni roba ima neko slučajno i prolazno odstupanje od te prvobitne i prirodne cijene.“ (Tom I, str. 105.) »Cijenu stvari određuju u posljednjoj instanciji troškovi proizvodnje, a ne, kao što se često tvrdilo, odnos između ponude i tražnje.“ (Tom II, str. 253.)

Lord Loderdejl razlagao je promjene razmjenske vrijednosti prema zakonu ponude i tražnje ili rijetkosti i izobilja u odnosu prema tražnji. Po njemu, vrijednost neke stvari može porasti ako se njena količina smanji ili poraste tražnja za njom; ona može pasti ako poraste mjena količina ili oslabi tražnja za njom. Tako se vrijednost nekog predmeta može mijenjati uslijed dejstva osam raznih uzroka, i to četiri uzroka koji se odnose na sam predmet i četiri uzroka koji se odnose na novac ili na bilo koju drugu robu koja služi kao mjera njegove vrijednosti. Evo kako to Rikardo pobija:

»Vrijednost proizvoda koji su *monopol* pojedinaca ili nekog društva mijenja se po zakonu koji je postavio lord Loderdejl: ona pada srazmjerno rastenju ponude, a raste sa željom koju kupci pokazuju da ih nabave; cijena tih proizvoda ne stoji ni u kakvom nužnom odnosu s njihovom prirodnom vrijednošću. Ali što se tiče stvari koje podliježu konkurenциji među prodavcima i čija se količina može povećati do izvjesnog stupnja, njihova cijena ne zavisi konačno od stanja tražnje i ponude, već od povećanja i smanjenja troškova proizvodnje.“ (Tom II, str. 259.)

Ostavljamo čitaocima da uporede ove tako tačne, jasne i jednostavne riječi Rikardove sa retorskim naporima koje čini g. Prudon da dođe do određenja relativne vrijednosti radnim vremenom.

Rikardo nam pokazuje stvarno kretanje buržoaske proizvodnje koje konstituiše vrijednost. Gospodin Prudon, apstrahujući od tog stvarnog kretanja, »muči se« da bi pronašao nove postupke kako bi uredio svijet po nekoj tobože novoj formuli, koja je samo teorijski izraz stvarnog kretanja koje je Rikardo tako lijepo izložio. Rikardo polazi od postojećeg društva da bi nam pokazao kako ono konstituiše vrijednost, a g. Prudon polazi od konstituisane vrijednosti da bi pomoću te vrijednosti konstituisao nov socijalni svijet. Za g. Prudona konstituisana vrijednost mora da opiše krug i da postane ponovo konstitušaća za svijet koji je već potpuno konstituisan po ovom mjerilu vrijednosti. Određivanje vrijednosti radnim vremenom za Rikarda je zakon razmjenske vrijednosti, dok je za Prudona sinteza upotrebljene i razmjenske vrijedno-

sti. Rikardova teorija vrijednosti je naučno tumačenje savremenog ekonomskog života; teorija vrijednosti g. Prudona je utopijsko tumačenje Rikardove teorije. Rikardo utvrđuje istinitost svoje formule izvodeći je iz cjelokupnosti ekonomskih odnosa i objašnjavajući tim putem sve pojave, čak i one za koje bi se na prvi pogled reklo da joj protivrječe, kao rentu, akumulaciju kapitala i odnos najamnina prema profitima. Upravo to i čini da je njegova teorija naučni sistem; g. Prudon, koji je pomoću sasvim proizvoljnih pretpostavaka novo pronašao ovu Rikardovu formulu, prisiljen je poslije da traži pojedinačne ekonomске činjenice, koje nateže i falsificuju da bi ih mogao postaviti kao primjere, kao već postojeće primjere, kao klice ostvarenja njegove preporodilačke ideje. (Vidi naš § 3. »Primjena konstituisane vrijednosti«.)

Predimo sad na zaključke koje g. Prudon izvlači iz konstituisane vrijednosti (konstituisane radnim vremenom).

Izvjesna količina rada iste je vrijednosti kao i proizvod koji je tom količinom rada izrađen.

Svaki radni dan vrijedi koliko i drugi radni dan, tj. kad je količina rada jednaka, rad jednoga vrijedi koliko i rad drugoga: nema nikakve kvalitativne razlike. Ako je količina rada jednaka, proizvod jednoga razmjenjuje se za proizvod drugoga. Svi su ljudi najamni radnici, i to plaćeni jednakim za jednakim radno vrijeme. U razmjeni vlada potpuna jednakost.

Jesu li ovi zaključci prirodna i nužna konsekvenca »konstituisane« vrijednosti, tj. vrijednosti određene radnim vremenom?

Ako relativnu vrijednost neke robe određuje količina rada potrebna za njenu proizvodnju, iz toga nužno slijedi da relativnu vrijednost rada, tj. najamninu, takođe određuje količina rada potrebna za proizvodnju najamnine. Najamnina, tj. relativna vrijednost ili cijena rada, određena je, dakle, radnim vremenom potrebnim da se proizvede sve ono što je nužno za radnikovo izdržavanje.

»Smanjite troškove proizvodnje šešira, pa će im i cijena pasti na njihovu novu prirodnu cijenu, makar se tražnja podvostručila, potrostručila ili početvorostručila. Smanjite troškove za izdržavanje ljudi snižavanjem prirodne cijene hrane i odjeće potrebnih za život i vidjećete da će najamnina pasti, pa makar tražnja za radnicima znatno porasla.« (Rikardo, tom II, str. 253.)

Doista, Rikardo govori do krajnosti cinički. Staviti u isti red troškove proizvodnje šešira s troškovima za održavanje čovjeka znači pretvoriti ljude u šešire. Ali ne vičimo oviše na cinizam. Cinizam je u stvari, a ne u riječima koje označavaju stvari. Francuski pisci, kao gg. Dro, Blanqui, Rosi i

drugi, piređuju sebi to bezazleno zadovoljstvo da svoju superiornost nad engleskim ekonomistima dokazuju time što nastoje da očuvaju pristojnost »humanitarnog« jezika; kad Rikardu i njegovoj školi prigovaraju da govore cinički, oni to čine samo zato što ih vrijedna kad vide da se ekonomski odnosi izlazu u svoj njihov golotinji, kad vide kako se izdaju tajne buržoazije.

Rezimirajmo: rad, pošto je i sam roba, mjeri se kao takav vremenom koje je potrebno za proizvodnju robe-rada. A šta je potrebno za proizvodnju robe-rada? Upravo ono radno vrijeme koje je potrebno za proizvodnju predmeta neophodnih za neprekidno održanje rada, tj. od kojih radnik živi i koji mu omogućavaju da produžava vrstu. Prirodna cijena rada nije ništa drugo do minimum najamnine.* Sto se tržišna cijena najamnine penje iznad svoje prirodne cijene, dolazi upravo otuda što zakon vrijednosti koji je g. Prudon postavio kao princip nalazi svoju protivtežu u promjeni odnosa ponude i tražnje. Ali i pored toga minimum najamnine ostaje središte kome gravitiraju tržišne cijene najamnine.

Tako je vrijednost mjerena radnim vremenom nužno formula modernog radničkog rastva, mjesto da bude, kao što bi htio g. Prudon, »revolucionarna teorija« oslobođenja proletarijata.

Pogledajmo sad u koliko se slučajeva primjenjivanje radnog vremena kao mjerila vrijednosti ne da dovesti u sklad s postojećim antagonizmom klasa i nejednakom podjelom prinosa rada između neposrednog proizvođača (radnika) i vlasnika proizvoda.

Uzmimo koji bilo proizvod, na primjer platno. Kao proizvod, platno sadrži određenu količinu rada. Ova će količina biti uvjek jednaka, ma u kakvom se položaju jedni prema drugima nalazili oni koji su sarađivali na izradi toga proizvoda.

* Načelo da se »prirodna«, tj. normalna cijena radne snage poklapa s minimumom najamnine, tj. sa ekvivalentom vrijednosti životnih sredstava apsolutno potrebnih za radnikov život i plodenje — to sam načelo prvi je postavio u *Nacrtu za kritiku političke ekonomije* (»Deutsch-Französische Jahrbücher«, Paris, 1844) i u *Položaju radničke klase u Engleskoj*. Kao što se iz gornjega vidi, Marks je u ono vrijeme to načelo usvojio. Od nas dvojice prihvati ga je Lasal. Ali iako najamnina u stvarnosti pokazuje stalnu tendenciju približavanja svom minimumu, ipak je gornje načelo netačno. Činjenica da se radna snaga po pravilu i prosječno plaća ispod njene vrijednosti, ne može promijeniti njenu vrijednost. Marks je u *Kapitalu* ispravio gornje načelo (odjeljak: »Kupovina i prodaja radne snage«), a izložio je i okolnosti koje dopuštaju kapitalističkoj proizvodnji da cijenu radne snage sve više snižava ispod njene vrijednosti. (Glava XXIII, »Opšti zakon kapitalističke akumulacije«.) — F. Engels.

Uzmimo drugi proizvod: sukno, i neka je ono zahtijevalo istu količinu rada kao i platno.

Ako se ova dva proizvoda razmijene, razmijeniće se jednake količine rada. Razmijeniti ove jednake količine radnog vremena ne znači razmijeniti međusobni položaj proizvođača, niti bilo što izmijeniti u međusobnom položaju radnika i fabrikanata. Tvrditi da ova razmjena proizvoda mjerena radnim vremenom ima za posljedicu jednak plaćanje svih proizvođača, znači pretpostaviti da je jednakost učešća u proizvodu postojala prije razmjene. Ako se razmjena sukna za platno izvrši, proizvođači sukna će imati onaj udio u platnu koji odgovara njihovom ranijem udjelu u suknu.

Iluzija g. Prudona potiče otuda što smatra za posljedicu ono što u najboljem slučaju može važiti kao nedokazana pretpostavka.

Hajdemo dalje.

Da li radno vrijeme kao mjera vrijednosti pretpostavlja bar to da su (radni) dani *ekvivalenti*, te da radni dan jednoga vrijedi koliko i radni dan drugoga? Ne.

Uzmimo časkom da radni dan zlatara vrijedi koliko tri radna dana tkača; pa ipak ostaje da će svaka promjena u vrijednosti zlatarskih proizvoda prema tkaninama biti prouzrokovana smanjenjem ili povećanjem radnog vremena potrebnog za proizvodnju jednog ili drugog proizvoda, osim ako promjena nije prolazan rezultat kolebanja tražnje i ponude. Ako se tri radna dana različitih radnika odnose između sebe kao 1, 2, 3, onda će i svaka promjena relativne vrijednosti njihovih proizvoda biti promjena u istoj srazmjeri 1, 2, 3. Na taj način možemo vrijednost mjeriti radnim vremenom uprkos nejednakoj vrijednosti različitih radnih dana; ali da bismo mogli primjenjivati ovaku mjeru, moramo imati neko mjerilo za upoređivanje različitih radnih dana: to nam mjerilo pruža konkurenca.

Vrijedi li tvoj sat rada koliko moj? Ovo pitanje rešava konkurenca.

Po mišljenju jednog američkog ekonomiste, konkurenca određuje koliko dana prostog (nekvalifikovanog) rada sadrži dan složenog (kvalifikovanog) rada. Zar ovo svođenje radnih dana složenog rada na radne dane prostog rada ne pretpostavlja da se prosti rad po sebi uzima za mjeru vrijednosti? A sama količina rada, uzeta kao mjera vrijednosti bez obzira na kvalitet, pretpostavlja opet sa svoje strane da je prosti rad postao stožer industrije. Ona pretpostavlja da su se radovi izjednačili potčinjavanjem čovjeka mašini ili krajnjom podjelom rada; da ljudi iščezavaju pred radom; da je šetalica časovnika postala tačna mjera za poređenje onog što ura-

de dva radnika, kao što je to za brzinu dviju lokomotiva. Dakle, ne treba kazati da sat (rada) nekog čovjeka vrijedi sat rada nekog drugog čovjeka, već, naprotiv, da čovjek koji radi jedan sat vrijedi koliko i drugi koji radi jedan sat. Vrijeme je sve, čovjek nije više ništa; on je u najboljem slučaju ovapločenje vremena. Ne radi se više o kvalitetu. Jedino kvantitet odlučuje o svemu: sat za sat, dan za dan; ali ovo izjednačenje rada nije djelo vječne pravde g. Prudona, već je sasvim jednostavno činjenica moderne industrije.

U fabrici, gdje se radi mašinama, rad jednog radnika ne razlikuje se više gotovo ni u čemu od rada nekog drugoga radnika: radnici se mogu među sobom razlikovati jedino po količini vremena koju na radu troše. Pa ipak se, sa izvjesnog stanovišta, ova kvantitativna razlika pokazuje kao kvalitativna, ukoliko vrijeme koje se ima utrošiti na rad zavisi jednim dijelom od čisto materijalnih uslova, kao tjelesnog sastava, starosti, pola; a drugim dijelom od moralnih, čisto negativnih okolnosti, kao strpljenja, neosjetljivosti i marljivosti. Najzad, ako ima neke kvalitativne razlike u radu radnika, onda je to u najboljem slučaju kvalitet najgoreg kvaliteta, koji je daleko od toga da bude specijalitet po kome bi se razlikovali. Eto kako, u posljednjoj instanciji, stoje stvari u modernoj industriji. I od ove jednakosti, već ostvarene u mašinskom radu, htio bi g. Prudon da isteše svoje »izjednačenje«, koje namjerava da univerzalno ostvari u »vremenu koje će doći«.

Svi »egalitarski« zaključci, koje g. Prudon izvodi iz Rikardove teorije, počivaju na jednoj osnovnoj zabludi. Naime, on brka vrijednost robâ mjerenu količinom rada koja je na njih utrošena, sa vrijednošću robâ mjerrenom »vrijednošću rada«. Kad bi oba ova načina mjerjenja vrijednosti izražavala jedno isto, moglo bi se bez razlike reći: vrijednost ma koje robe mjeri se količinom rada koja je u njoj ostvarena; ili pak: ona se mjeri količinom rada koju je u stanju da kupi; ili, najzad: ona se mjeri količinom rada koja nju može da pribavi. Ali ni izdaleka nije tako. Vrijednost rada isto tako ne može služiti za mjerilo vrijednosti kao i vrijednost svake druge robe. Biće dovoljno nekoliko primjera da bismo još bolje objasnili ovo što rekoshmo.

Kad bi mjerica žita stajala dva radna dana mjesto jednog jedinog, vrijednost bi joj bila dvaput veća od prvobitne, ali ona ne bi pokrenula dvostruku količinu rada jer ne bi sadržala više hranljivih materija nego prije. Tako bi se vrijednost žita, mjerena količinom rada utrošenom na njegovu proizvodnju, udvostručila; ali, mjerena bilo količinom rada koju ono može kupiti, bilo količinom rada koja njega može kupiti,

ne bi ni izdaleka bila udvostručena. S druge strane, ako bi isti rad proizveo dvaput više odijela nego ranije, vrijednost odijela pala bi za polovinu; pa ipak ova dvostruka količina odijela ne bi time bila oborenja za toliko da bi mogla raspolažati samo polovinom količine rada, niti bi isti rad bio u mogućnosti da raspolaže dvostrukom količinom odijela, jer bi polovina odijela činila radniku istu uslugu kao i ranije.

I tako mjerjenje vrijednosti životnih sredstava vrijednošću rada protivreći ekonomskim činjenicama. To bi značilo kretati se u pogrešnom krugu, značilo bi određivati relativnu vrijednost nekom relativnom vrijednošću koja se sa svoje strane opet tek mora odrediti.

Nema sumnje da g. Prudon brka ova dva mjerila: mjerjenje radnim vremenom potrebnim za izradu neke robe i mjerjenje vrijednošću rada.

»Rad svakog čovjelka«, kaže on, »može kupiti vrijednost koju taj rad sadrži.« [I, str. 81.]

Tako, prema njemu, izvjesna količina rada fiksirana u nekom proizvodu vrijedi koliko i radnikova plata, tj. koliko i vrijednost rada. A taj isti razlog dopušta mu da troškove proizvodnje brka s najamninama.

»Šta je najammina? Cijena koštanjma žita itd., potpuna cijena svake stvari. Hajdemo još dalje: najammina je srazmjerost elemenata koji sačinjavaju bogatstvo.« [I, str. 110.]

Šta je najammina? Vrijednost rada.

Adam Smit uzima za mjeru vrijednosti čas radno vrijeme potrebno za izradu neke robe, čas vrijednost rada. Rikardo je otkrio tu zabludu dokazavši jasno različnost ova dva načina mjerjenja. Gospodin Prudon prevazišao zabludu Adama Smita identificujući dvije stvari koje onaj samo upotrebljava jednu pored druge.

Neko mjerilo za relativnu vrijednost robâ traži g. Prudon zato da bi našao pravu srazmjeru u kojoj treba radnici da imaju udjela u proizvodima ili, drugim riječima, da bi odredio relativnu vrijednost rada. A da bi odredio mjerilo za relativnu vrijednost robâ, ne zna izmislići ništa bolje nego nam kao ekvivalent izvjesne količine rada prikazuje sumu proizvoda koju je ta količina rada stvorila, a to znači pretpostaviti da se cijelo društvo sastoji jedino od radnika koji kao najamminu primaju svoj vlastiti proizvod. Drugo, on postavlja kao činjenicu da su radni dani različitih radnika jednakе vrijednosti. Ukratko, on traži mjerilo za relativnu vrijednost robâ zato da bi došao do jednakog plaćanja radnika, a uzima jednakost najamnina kao već gotovu činjenicu da

bi se dao na traženje relativne vrijednosti robâ. Divne li dijalektike!

»Sej i ekonomisti poslije njega zapazili su da bi značilo vrtjeti se u pogrešnom krugu alko bi se rad uzimao kao princip i stvarni uzročnik vrijednosti, pošto je i on sam podložan procjenjivanju, pošto je, jednom riječi, i sam roba kao i svaka druga. Ovim su ti ekonomisti, neka mi dopuste reći, pružili dokaz koliko su strašno nepažljivi. Za rad se kaže da *vrijedi* ne zato što bi on sam bio prava roba, već s obzirom na vrijednosti za koje smatramo da ih rad u sebi potencijalno sadrži. Vrijednost rada figurativan je izraz, anticipiranje uzroka prije posljedica; ona je fikcija istog kalibra kao i proizvodnost kapitala. Rad proizvodi, kapital vrijedi... Neka je vrsta elipse kad se kaže vrijednost rada... Rad je kao sloboda... nešto po svojoj prirodi nejasno i neodređeno, ali nešto čemu predmet daje kvalitativnu određenost, tj. nešto što putem proizvoda postaje stvarnost.« [I, str. 61.]

»Ali što da se na tome zadržavamo? Čim ekonomist (čitaj: g. Prudon) mijenja naziv stvari *vera rerum vocabula*, on sa tim tim prizmaje i svoju nemoć i polaže oružje.« (Prudon, I, str. 188.)

Vidjeli smo kako g. Prudon od vrijednosti rada pravi »stvarni uzročnik« vrijednosti proizvoda tako da za njega *najamnina*, kako se »vrijednost rada« obično naziva, čini punu cijenu svake stvari. Zato ga Sejev prigovor i buni. U robi-radu, koja je strahovita stvarnost, on vidi samo gramatičku elipsu. Prema tome, cijelo današnje društvo, koje je zasnovano na robnom karakteru, zasniva se od sada na jednoj pjesničkoj slobodi, na jednom figurativnom izrazu. Ako društvo želi da »ukloni sva zla« od kojih pati, neka ukloni izraze koji loše zvuče, neka izmjeni jezik, a za ovo je dovoljno da se obrati Akademiji i da traži od nje novo izdanje njenog rječnika. Poslije svega što smo vidjeli, lako nam je pojmiti zašto g. Prudon u jednom djelu o političkoj ekonomiji mora nadugačko i naširoko da raspravlja o etimologiji i drugim odjeljcima gramatike. Tako on učeno raspravlja čak i o zastarjelom izvođenju riječi *servus*² od *servare*³. Ova filološka raspravljanja imaju neki duboki, ezoterični smisao; ona sačinjavaju bitan dio dokazivanja g. Prudona.

Rad, ukoliko se kupuje i prodaje, roba je kao i svaka druga, te stoga ima i razmjensku vrijednost. Ali vrijednost rada, ili rad kao roba, ne proizvodi ništa, kao što ni vrijednost žita, ili žito kao roba, ne služi za hranu.

Rad »vrijedi« više ili manje prema tome da li su životne namirnice skuplje ili jeftinije, prema tome da li se radna snaga nudi ili traži u ovom ili onom stepenu itd.

Rad nije »nešto nejasno«; nikad se ne prodaje i ne kupuje rad uopšte, već uvijek neki određeni rad. Ne određuje

¹ prave nazive stvari — ² sluga, rob — ³ služiti

samo predmet kakvoću rada, nego i specifična kakvoća rada određuje predmet.

Ukoliko se kupuje i prodaje, rad je sam roba. Zašto ga kupuju? »S obzirom na vrijednosti koje smatramo da ih u sebi potencijalno sadrži.« Ali kad za neku stvar kažemo da je roba, tada se više ne radi o svrsi za koju je kupljena, tj. o koristi koju želimo iz nje izvući, o upotrebi koju želimo od nje učiniti. Ona je roba kao predmet trgovine. Sva mudrovanja g. Prudona ograničavaju se na ovo: rad se ne kupuje kao predmet neposredne potrošnje. Ne, on se kupuje kao sredstvo za proizvodnju, kao što bi se kupila kakva mašina. Ukoliko je roba, rad vrijedi ali ne proizvodi. Gospodin Prudon bi mogao sa isto toliko prava da kaže da uopšte nema robâ, pošto se svaka roba kupuje u neku određenu korisnu svrhu, a nikad kao roba po sebi.

Mjereći vrijednost robe radom, g. Prudon nejasno nazire da je nemoguće ne podvrći pod ovu istu mjeru i rad ukoliko ima vrijednost, robu-rad. On naslućuje da to znači učiniti od minimuma najamnije prirodnu i normalnu cijenu neposrednog rada, da znači primiti današnje društveno stanje. A da bi izbjegao ovaj fatalni zaključak, on čini naljevo krug i tvrdi da rad nije roba, da ne može imati vrijednosti. On zaboravlja da je sam uzeo vrijednost rada za mjerilo; zaboravlja da oio njegov sistem počiva na robi-radu, na radu kojim se trguje, koji se kupuje i prodaje, koji se razmjenjuje za proizvode itd., najzad, na radu koji je neposredno vrelo radnikova prihoda. On zaboravlja sve.

Da bi spasao svoj sistem, pristaje da žrtvuje i njegov temelj.

»Et propter vitam vivendi perdere causas!«¹

Sad dolazimo na jedno novo objašnjenje »konstituisane vrijednosti«.

»Vrijednost je odnos srazmjernosti proizvoda koji sačinjavaju bogatstvo.« [I, 62.]

Prije svega da napomenemo da sama riječ »relativna ili razmjenjska vrijednost« uključuje pojam nekog odnosa u kome se proizvodi razmjenjuju. Time što je ovaj odnos nazvan »odnos srazmjernosti«, relativna vrijednost nije ni u čemu izmijenjena, sem što je dobila drugi naziv. Ni sniženje ni povećanje vrijednosti nekog proizvoda ne oduzima ovome svojstvo da se nalazi u kakvom bilo »odnosu srazmjernosti« s ostalim proizvodima koji sačinjavaju bogatstvo.

Cemu onda taj novi izraz koji ne donosi nikakvu novu misao?

¹ »I radi života izgubiti razloge života!« (Juvenal, *Satire*, 8/84.)

»Odnos srazmjernosti« podsjeća na mnoge druge ekonom-ske odnose, kao što su srazmjernost proizvodnje, tačna srazmjeru između ponude i tražnje itd.; na sve je ovo g. Prudon i mislio kad je formulisao ovu didaktičku parafrazu razmjenske vrijednosti.

Prije svega, pošto relativnu vrijednost proizvoda određuje odgovarajuća količina rada utrošena na proizvodnju svakog od njih, to odnos srazmjernosti, primijenjen na ovaj poseban slučaj, znači odgovarajuću količinu proizvoda koji se mogu izraditi u jednom datom vremenu i koji se uslijed toga među sobom razmjenjuju.

Da vidimo šta je g. Prudon učinio s ovim odnosom srazmjernosti.

Cio svijet zna da kad su ponuda i tražnja u ravnoteži, relativnu vrijednost proizvoda tačno određuje količina rada koju on sadrži, tj. da ta relativna vrijednost izražava odnos srazmjernosti upravo u smislu koji smo mu mi gore pridali. Gospodin Prudon je red stvari okrenuo tumbe. Počnite mjeriti, kaže on, relativnu vrijednost kakvog proizvoda količinom rada koju on sadrži, pa će ponuda i tražnja neizbjegno doći u ravnotežu. Proizvodnja će odgovarati potrošnji, proizvod će uvijek biti razmjenljiv, njegova tržišna cijena tačno će izražavati njegovu pravu vrijednost. Mjesto da kaže kao sav svijet: kad je lijepo vrijeme, mnogi ljudi idu u šetnju, g. Prudon šalje svoje ljude u šetnju da bi im mogao osigurati lijepo vrijeme.

Ono što g. Prudon iznosi kao zaključak iz razmjenske vrijednosti *a priori* određene radnim vremenom, moglo bi se opravdati samo zakonom koji bi morao da glasi otprilike ovako:

Proizvodi će se ubuduće razmjenjivati srazmerno radnom vremenom koje su stajali. Ma kakav bio odnos ponude prema tražnji, razmjena roba vršiće se uvijek tako kao da su robe bile proizvedene srazmerno tražnji. Neka g. Prudon primi na sebe da formuliše i sproveđe takav zakon, pa ćemo mu dokazivanje opristiti. A ako mu je, naprotiv, stalo do toga da svoju teoriju opravda ne kao zakonodavac već kao ekonomist, onda će morati da dokaže da vrijeme potrebno za izradu neke robe tačno pokazuje stepen njene korisnosti i da osim toga označava njen odnos srazmjernosti prema tražnji, pa sljedstveno i prema sumi društvenog bogatstva. U tome slučaju, ako se proizvod bude prodavao po cijeni jednakoj njegovim troškovima proizvodnje, ponuda i tražnja biće uvijek u ravnoteži, jer se uzima da troškovi proizvodnje izražavaju pravi odnos ponude prema tražnji.

Gospodin Prudon se doista trudi da dokaže da radno

vrijeme potrebno za izradu nekog proizvoda izražava njegovu tačnu srazmjeru prema potrebama, tako da su predmeti čija je proizvodnja stajala najmanje vremena od najneposrednije koristi, i tako postepeno dalje. Već sama proizvodnja nekog luksuznog predmeta dokazuje, po ovoj teoriji, da društvo raspolaže suviškom vremena koji mu dozvoljava da zadovolji potrebu za kakvim luksuzom.

Sam dokaz za svoje tvrdnje g. Prudon nalazi u opažaju da najkorisnije stvari traže najmanje vremena za proizvodnju, da društvo uvijek počinje s najlakšim industrijsima i da postepeno »počinje proizvoditi predmete koji staju najviše radnog vremena i odgovaraju višim potrebama«. [I, str. 57.]

Gospodin Prudon pozajmljuje od g. Dinuajea primjer ekstraktivne industrije — sakupljanje plodova, napasanje, lov, ribolov itd. — koja je najjednostavnija i najjeftinija industrija, i pomoću koje je čovjek započeo »prvi dan svoga drugog stvaranja«. [I, str. 78.] Prvi dan njegovog prvog stvaranja opisan je u *Knjizi postanja*, koja nam boga prikazuje kao prvog industrijalca na svijetu.

Stvari se događaju sasvim drukčije nego što g. Prudon misli. U samom času kad počinje civilizacija, proizvodnja počinje da se izgrađuje na suprotnosti poziva, staleža, klase, najzad na suprotnosti između nagomilanog i neposrednog rada. Bez suprotnosti nema napretka. To je zakon po kome se do danas razvijala civilizacija. Dosad su se proizvodne snage razvijale zahvaljujući ovoj vladavini klasne suprotnosti. Tvrđiti sada da su se ljudi mogli posvetiti proizvođenju proizvoda višeg reda, složenijim radinostima, zato što su sve potrebe svih radnika bile zadovoljene, znači apstrahovati klasne suprotnosti, a cijeli istorijski razvitak postaviti naglavce. To bi bilo isto kao kad bismo htjeli reći da je zato što su pod rimskim carevima murinje hranjene u vještačkim ribnjacima rimske stanovništvo moglo imati hrane u izobilju; dok, na protiv, rimski narod nije imao za šta ni hljeba da kupi, a rimskoj aristokratiji nije nedostajalo robova da ih murinja ma baca kao hranu.

Cijena životnih sredstava gotovo je neprekidno rasla, dok je cijena manufaktturnih i luksuznih artikala gotovo neprekidno padala. Uzmimo samo poljoprivredu: najnužnijim predmetima, kao žitu, mesu itd., cijena raste, dok pamuku, šećeru, kafi itd. neprekidno pada u iznenađujućem stepenu. Pa čak i među predmetima ishrane u užem smislu, luksuzni artikli kao artišoke, špargle itd., danas su sraznjereno jeftiniji od najnužnijih namirnica. U našoj epohi lakše je izraditi ono što je suvišno nego ono što je potrebno. Najzad su međusobni odnosi cijena u različitim istorijskim epohama ne samo

različiti već, štaviše, suprotni. Kroz cijeli srednji vijek bili su poljoprivredni proizvodi srazmjernejno jeftiniji od manufaktturnih; u novom vijeku odnos je suprotan. Da li se zbog toga poslije srednjeg vijeka korisnost poljoprivrednih proizvoda smanjila?

Potrošnja proizvoda određena je društvenim odnosima u kojima se potrošači nalaze, a sami ovi odnosi zasnivaju se na suprotnosti klasa.

Pamuk, krompir i rakija su predmeti najšire potrošnje. Krompir je stvorio škrofule; pamuk je većim dijelom potisnuo lan i vunu, mada su lan i vuna u mnogo slučajeva od mnogo veće koristi, makar i samo u higijenskom pogledu. Naposljetku, rakija je odnijela pobjedu nad pivom i vinom, mada je rakija kao sredstvo za ishranu u cijelom svijetu priznata kao otrov. Kroz cijelo jedno stoljeće vlade su se uzalud borile protiv tog evropskog opijuma; ekonomija je pretegla i diktirala potrošnji svoja naređenja.

Ali zašto su pamuk, krompir i rakija stožeri buržoaskog društva? Zato što se za njihovu proizvodnju traži najmanje rada i što su uslijed toga najjeftiniji. Zašto minimum cijene odlučuje o maksimumu potrošnje? Da nije, valjda, zbog apsolutne korisnosti tih predmeta, zbog njihove unutrašnje korisnosti, zbog njihove korisnosti kao predmeta koji na najkorisniji način odgovaraju potrebama radnika kao čovjeka, a ne čovjeka kao radnika? Ne, već zato što u društvu koje je zasnovano na *bijedi, najbjedniji* proizvodi imaju kobnu povlasticu da služe za upotrebu širokim masama.

Tvrđiti sada da najjeftinije stvari moraju biti i najkorisnije, jer se najviše troše, znači tvrditi da je potrošnja rakiјe, tako raširena uslijed neznatnih troškova njene proizvodnje, nepobitan dokaz njene korisnosti, znači obmanjivati proletarijat tvrdnjom da je krompir za njega zdraviji od mesa, znači primiti sadašnje stanje stvari, znači najzad veličati, sag. Prudonom, neko društvo ne razumijevajući ga.

U nekom budućem društvu u kome bi nestalo klasnih suprotnosti, u kome više ne bi bilo klasa, potrošnja se ne bi više određivala *minimumom* vremena za proizvodnju, nego bi se vrijeme koje bi društvo posvećivalo proizvodnji raznih predmeta određivalo stepenom njihove društvene korisnosti.

Vratimo se tezi g. Prudona. Čim radno vrijeme potrebno za proizvodnju nekog predmeta nije izraz stepena njegove korisnosti, razmjenska vrijednost tog predmeta, unaprijed određena radnim vremenom, neće nikada moći regulisati tačan odnos ponude prema tražnji, tj. odnos srazmjernosti u smislu koji mu g. Prudon za ovaj mah pridaje.

Nije prodaja nekog proizvoda po njegovoj cijeni košta-

nja ono što konstituiše »odnos srazmjernosti« ponude prema tražnji ili srazmjeru kvotu toga proizvoda prema cijelokupnosti proizvodnje, nego *kolebanja tražnje i ponude* kazuju proizvođaču u kojoj količini mora da proizvede neku datu robu da bi u razmjenu dobio bar troškove proizvodnje. Pa kako su ta kolebanja stalna, to i u različitim industrijskim granama vlada stalno kretanje ulaganja i povlačenja kapitala.

»Samo su ovakva kolebanja razlog što se kapital za proizvodnju raznih traženih roba predviđa baš u potreboj *srazmjeri*, a ne preko nje. Penjanjem ili padanjem cijena profiti se dižu iznad svog opštег nivoa ili padaju ispod njega, a to kapitale privlači ili odbija od one posebne primjene u kojoj su bili predmet jednog ili drugog kolebanja.« — Ako bacimo pogled na tržišta velikih gradova, viđaćemo s kakvom su urednošću snabdjevena potrebnom količinom svih vrsta domaće i strane robe ma kako tražnja za njima bila različita prema čudu i ukusu ili promjenama u stanovništvu; da se ne događa često da tržište bude pretrpano uslijed dovoza preobilnoga prema tražnji, ni da skupoča bude pretjerana uslijed preslabog dovoza; mora se priznati da je princip koji razdjeljuje kapital na svaku granu radnosti u *tačno odgovarajućoj srazmjeri* mnogo moćniji nego što se obično misli.« (Rikardo, tom I, str. 105, [106] i 108.)

Ako g. Prudon priznaje da je vrijednost proizvoda određena radnim vremenom, on isto tako mora priznati i oscilatorno kretanje koje jedino čini radno vrijeme mjerom vrijednosti. Nema gotovoga konstituisanog »odnosa srazmjernosti«, ima samo kretanja koje konstituiše.

Vidjeli smo u kom je smislu tačno ako se govori o »srazmjerosti« kao konsekvensiji vrijednosti određene radnim vremenom. Sada ćemo vidjeti kako se to mjereno vremenom, koje je g. Prudon nazvao »zakon srazmjernosti«, preobraća u jedan zakon *nesrazmjernosti*.

Svaki novi pronalazak koji omogući da se za jedan čas proizvede ono što se dosad proizvodilo za dva, smanjuje vrijednost svim proizvodima iste vrste koji se nalaze na tržištu. Konkurenčija prisiljava proizvođača da proizvod od dva časa rada prodaje po cijeni proizvoda od jednog časa. Konkurenčijom se realizuje zakon po kome se relativna vrijednost nekog proizvoda određuje radnim vremenom potrebnim za njegovu izradu. Tako činjenica da radno vrijeme služi kao mjera razmjenske vrijednosti postaje zakon stalnog *smanjivanja* vrijednosti rada. I ne samo to. Smanjenje vrijednosti ne prostire se samo na robe dovezene na tržište, nego i na oruđa za proizvodnju i na čitave radionice. Na ovu je činjenicu ukazao već Rikardo govoreći:

»Povećavajući stalno proizvodnost, mi stalno smanjujemo vrijednost različitih već ranije proizvedenih stvari.« (Tom II, str. 59.)

Sismondi ide još dalje. On u toj radnim vremenom »konstituisanoj vrijednosti« vidi izvor svih protivrječja moderne industrije i trgovine.

»Razmjenska vrijednost«, kaže on, »utvrđuje se u krajnjoj limiji uvijek količinom rada koja je potrebna da se dobavi procijenjeni predmet: ne onom koju je predmet u svoje vrijeme stajao, već onom koju bi ubuduće stajao sa možda poboljšanim pomoćnim sredstvima; a tu količinu, mada ju je teško procijeniti, konkurenčija ipak tačno utvrđuje... Ona je baza na kojoj se izračunava i tražnja prodavca i ponuda kupca. Prvi će možda tvrditi da ga je predmet stajao deset radnih dana; ali alko se drugi uvjeri da isti predmet može ubuduće biti izrađen za osam radnih dana, i konkurenčija obojici ugovarača pruži dokaze za to, vrijednost će se svesti na samou osam dana i pogodba će se zaključiti po ovoj cijeni. Oba su ugovarača svačakako uvjereni da je predmet koristan, da se traži, i da bez tražnje ne bi bilo prodaje, ali utvrđivanje cijene ne stoji ni u kakvoj vezi s korisnošću.« (*Etudes*, tom II, str. 267, briselsko izdanie.)

Važno je imati u vidu da ono što određuje vrijednost nije vrijeme za koje je neka stvar bila proizvedena, već *minimum* vremena za koje se ona može proizvesti, a taj minimum se ustanavljava konkurencijom. Uzmimo za trenutak da nema više konkurencije, pa prema tome ni sredstava da se ustanovi minimum rada potreban za proizvodnju neke robe; kakva bi bila posljedica? Dovoljno bi bilo da neko utroši na proizvodnju kakvog predmeta šest sati rada, pa da prema g. Prudonu ima prava da pri razmjeni zahtijeva šest puta više od onoga koji je na proizvodnju istog predmeta utrošio samo jedan sat.

Mjesto »odnosa srazmjernosti«, imamo odnos nesrazmjernosti, ako uopšte želimo da ostanemo u sferi odnosa, dobrih ili rđavih.

Neprekidno obaranje vrijednosti rada samo je jedna strana, samo jedna od posljedica procjenjivanja robe radnim vremenom. Prekomjerno skakanje cijena, pretjerana proizvodnja i mnoge druge pojave industrijske anarhije nalaze svoje objašnjenje u ovom načinu procjenjivanja.

Ali da li radno vrijeme koje služi kao mjera vrijednosti stvara bar onu srazmjernu raznolikost u proizvodima koja toliko ushićuje g. Prudona?

Naprotiv, kao njegova posljedica, monopol ovlađuje u svojoj jednoličnosti svijetom proizvoda, kao što monopol naočigled cijelog svijeta ovlađuje svijetom sredstava za proizvodnju. Samo neke industrijske grane, kao pamučna industrija, mogu napredovati velikom brzinom. Prirodna posljedica ovog napretka jeste, na primjer, naglo opadanje cijena proizvoda pamučne manufakture; ali ukoliko padne cijena pamuka, mora u odnosu prema njemu porasti cijena lanelnog platna. Do čega će to dovesti? Pamuk će istisnuti lanelno platno. Tako je laneno platno istisnuto iz gotovo cijele Sjeverne Amerike. I umjesto srazmjerne raznolikosti proizvoda dobili smo carstvo pamuka.

Šta onda ostaje od tog »odnosa srazmjernosti«? Ništa, sem želje jednog čifte koji bi htio da se robe izrađuju u takvim srazmjerama da se mogu prodavati po poštenoj cijeni. U svima vremenima nalazili su dobri građani i ekonomisti-filantropi zadovoljstva u tome da iskazuju tu čednu želju.

Dajmo riječ starom Boagilberu.

»Oijena robâ«, kaže on, »mora uvijek biti *proporcionalna*, pošto im samo takav sporazum omogućuje da zajednički žive, da se *u svakom trenutku jedna za drugu razmjenjuju* (eto neprekidne razmjene ljudištvi g. Prudoma), i da jedna drugu reprodukuju... Pa tako se bogatstvo i sastoji jedino u ovom neprekidnom saobraćanju čovjeka s čovjekom, preduzeća s preduzećem itd., strahovito je sljepilo tražiti uzroke bijede na nekoj drugoj strani, a ne u poremećaju takve trgovine, poremećaju koji dolazi kao posljedica narušavanja srazmjeru u cijenama.« (*Dissertation sur la nature des richesses*, édit. Daire [str. 405. i 408].)

Čujmo i jednog modernog ekonomistu:

»Ima jedan veliki zakon koji se mora primjenjivati na proizvodnju, a to je *zakon srazmjernosti* (the law of proportion), i jedino on može da održi kontinuitet vrijednosti... Ekvivalent mora biti zajamčen... Svi su narodi u raznim epohama tražili da pomoći mnogobrojnih trgovinskih propisa i ograničenja ostvare ovaj zakon srazmjernosti do izvjesne tačke; ali egoizam, svojstven ljudskoj prirodi, nagnao je ljudje da umište cito taj regulacioni sistem. Usrazmjerena proizvodnja (*proportionate production*) znači ostvarenje istorijske društveno-ekonomiske nauke.« (W. Atkinson, *Principles of Political Economy*, London 1840, str. 170 - 195.)

*Fuit Troja!*¹. Ova pravilna srazmjera između ponude i tražnje, koja opet počinje bivati predmet veoma mnogih želja, davno je prestala da postoji. Ona je sad prestarjela, a bila je mogućna samo u ona vremena kad su sredstva za proizvodnju bila ograničena, kad se razmjena kretala u vanredno uskim gramicama. S nastajanjem krupne industrije ova je pravilna srazmjera moralna iščeznuti i proizvodnja se prirodnom nužnošću mora kretati kroz neprekidno smjenjivanje prosperiteta i depresije, krize i zastoja, novog prosperiteta itd.

Oni kojii, kao Sismondi, hoće da se vratre pravilnoj srazmjeri proizvodnje a da pri tom održe sadašnje društvene temelje, reakcionarni su, jer da bi bili dosljedni moraju težiti vraćanju i svih ostalih uslova industrije minulih vremena.

Šta je proizvodnju održavalo u pravilnim ili skoro pravilnim srazmjerama? Tražnja koja je gospodarila ponudom i prethodila joj; proizvodnja je pratila potrošnju u stopu. Krupna industrija, primuđena već samim svojim oruđima da proizvodi u sve većem razmjeru, ne može više da čeka na tražnju. Proizvodnja ide ispred potrošnje, ponuda iznuđuje tražnju.

¹ Nema više Troje!

U današnjem društvu, u industriji zasnovanoj na individualnoj razmjeni, anarhija u proizvodnji, izvor tolike bijede, istovremeno je i izvor svega napretka.

Prema tome od dvije stvari jedna:

Ili hoćete pravilne srazmjere ranijih vjekova sa sredstvima za proizvodnju našeg vremena, a onda ste i reakcionari i utopisti.

Ili biste htjeli napredak bez anarhije; onda napustite individualnu razmjenu da biste sačuvali proizvodne snage.

Individualna razmjena slaže se samo sa sitnom industrijom ranijih vijekova i »pravilnom srazmjerom« koja je ovoj svojstvena, ili pak s krupnom industrijom sa svim što je prati: bijedom i anarhijom.

Poslije svega što smo rekli izlazi da je određivanje vrijednosti radnim vremenom, tj. formula koju nam je g. Prudon postavio kao ono što treba da preporodi budućnost, samo naučni izraz ekonomskih odnosa sadašnjeg društva, kako je to Rikardo mnogo prije g. Prudona jasno i razgovijetno dokazao.

Da li g. Prudonu pripada bar »egalitarska« primjena te formule? Je li on prvi koji je zamislio da reformiše društvo time što će sve ljude pretvoriti u neposredne radnike koji razmjenjuju jednakе količine rada? Da li baš njemu pripada pravo da komuniste — te ljude koji ne znaju ništa iz političke ekonomije, koji su »tvrdoglavoglupci« i »samjalice o raju« — prekorijeva što nisu prije njega pronašli ovo »rješenje problema proletarijata«?

Ko je iole upoznat s razvitkom političke ekonomije u Engleskoj, svakako zna da su gotovo svi socijalisti te zemlje u razna vremena predlagali egalitarsku primjenu Rikardove teorije. Možemo navesti g. Prudonu ove spise: Hopkinsonovu *Političku ekonomiju*, 1822^[6]; Viljema Tomisona, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness*, 1824^[7]; Tomasa R[ou]ja Edmendra, *Practical Moral and Political Economy*, 1828. itd. itd. i još četiri strane i tako dalje. Ograničimo se na to da damo riječ samo jednom engleskom komunisti, Breju. Navećemo mjesto od presudne važnosti iz njegovog značajnog djela *Labour's Wrongs and Labour's Remedy*, Leeds 1839, i zadražaćemo se na tome poduze, prvo zato što je g. Brej u Francuskoj još slabo poznat, a i zato što držimo da smo u njegovoj knjizi našli ključ za prošle, sadašnje i buduće spise g. Prudona.

»Objašnjenje osnovnih načela je jedino sredstvo da se dođe do istine. Zato ćemo se odmah okrenuti izvoru iz kojeg potiče vlast. Kad stvar tako temeljno ispitamo, naći ćemo da svaki oblik vlasti, svaka društvena i politička nepravda potiču iz današnjeg vladajućeg društvenog sistema — iz ustanove svojine kakva danas

postoji (the institution of property as it at present exists), i da se zbog toga, da bi jednom zauvijek bio učinjen kraj nepravdi i bijedi našeg vremena, mora od temelja do vrha preuređiti današnje društveno stanje... Napadajući ekonomiste na njihovom vlastitom terenu i njihovim vlastitim oružjem, spriječićemo besmisleno brbljanje o vizionarima i teoretičarima, na koje su oni uvijek spremni. Ekonomisti neće moći da pobiju zaključke do kojih smo došli pomoću ovog metoda, sem alko ne budu osporavali i ponicali priznate istine i principe na kojima zasnivaju svoje vlastite argumente.« (Braj, str. 17. i 41.) »Jedino rad stvara vrijednost (It is labour alone which bestows value)... Svaki čovjek ima nesumnjivo pravo na sve ono što može pribaviti svojim poštenim radom. Kad tako prisvaja plodove svoga rada, on ne nanosi nepravdu drugim ljudima jer ne krnji pravo drugog da isto tako postupa... Svi pojmovi o višem i nižem položaju, o gospodaru i služi, dolaze otuda što su zanemarena osnovna načela i što je kao posljedica došla *nejednakost posjeda* (and to the consequent rise of inequality of possessions). Dokle god se ova nejednakost bude održavala, biće nemoguće iskorijeniti ove pojmove i ukinuti ustamove koje na njima počivaju. Dosad se još gaji uzaludna nada da se jedno protivprirodno stanje kao što je današnje može izlječiti time što će se postojeca nejednakost umištiti, a sam uzrok nejednakosti ostaviti netaknut; ali mi ćemo uskoro dokazati da vlast nije uzrok već posljedica, da ne stvara već da je stvorena — jednom riječi, da je ona rezultat nejednakosti posjeda (the offspring of inequality of possessions), i da je nejednakost posjeda nerazdvojno povezana s današnjim društvenim sistemom.« (Braj, str. 33, 36. i 37.)

»Sistem jednakosti nije samo najkonisniji, već i najpravedniji... Svaki je čovjek karika, i to neophodnija karika u lancu učinaka, lancu koji polazi od neke ideje da se završi možda u proizvodnji jednog komada sukna. Zbog toga se iz činjenice da naše sklonosti prema raznim zanimanjima nisu jednake ne smije zaključiti da rad jednoga mora da bude plaćem bolje nego rad drugoga. Pronalazač će uvijek pored pravedne naknade u novou primiti kao danak i naše divljenje, koje od nas može dobiti samo genije...«

Shodno samoj prirodi rada i razmijene stroga pravičnost zahtijeva da korist svih razmjenjivača bude ne samo uzajamna nego i jednak (all exchangers should be not only mutually but they should likewise be equally benefited). Samo dvije stvari mogu ljudi među sobom razmjenjivati: rad i proizvod rada. Kad bi se razmjena vršila po pravičnom sistemu, vrijednost svih predmeta određivala bi se ukupnim troškovima proizvodnje, i jednak je vrijednosti uvijek bi se razmjenjivale za jednake vrijednosti (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production, and equal values should always exchange for equal values). Ako, na primjer, neki šeširdžija utroši jedan dan na izradu šešira, a neki obućar isto vrijeme na par cipela (pod pretpostavkom da obojica upotrebljavaju sirovine jednakе vrijednosti), pa ako oni ove predmete razmijene među sobom, korist koju oni otuda izvlače u isti mrah je i uzajamna i jednakna. Korist koja bi otuda proistekla za jednu stranu ne bi bila na štetu druge strane, budući da je svaka dala jednaku količinu rada i da su upotrijebljeni materijali bili jednakе vrijednosti. Ali ako bi šeširdžija dobio dva para cipela za jedan šešir, uvijek pod našom gornjom pretpostavkom, jasno je da bi razmjena bila nepravedna. Šeširdžija bi oštetio obućara za jedan radni rad; pa ako bi ovako po-

stupao u svima svojim razmjenama, on bi za pola godine rada primio proizvod cijele godine nekoga drugog lica. Dosad smo se držali ovog u najvećoj mjeri nepravednog sistema razmjene: radnici su davali kapitalisti rad cijele godine u razmjenu za vrijednost od samo pola godine (the workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year) — i otuda je potekla i nejednakost u bogatstvu i moći, a ne iz tobožnje nejednakosti tjelesnih i umnih snaga pojedinaca. Nejednakost u razmjeni, razlika cijena pri kupovini i prodaji može postojati samo pod uslovom da kapitalisti ostanu vječito kapitalisti, a radnici radnici — jedni klasa naisilnika, drugi klasi robova... Ovakav tok stvari jasno je dokaz da kapitalisti i vlasnici daju radniku za rad jedne nedjelje samo dio bogatstva koji su od njega primili u prošloj nedjelji, da mu za nešto daju ništa (nothing for something)... Pogodba između radnika i kapitalista puka je komedija: u hiljadama slučajeva ona je stvarno samo drška iako zakonita kradba. (The whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce: it is, in fact, in thousands of instances, no other than a barefaced though legal robbery.)» (Braj, str. 45, 48, 49. i 50.)

»Profit preduzetnika ostaje sve do tle gubitak za radnika dok razmjena među objema stranama ne bude jednak; a razmjena ne može postati jednakost dokle god je društvo podijeljeno na kapitaliste i proizvođače i dokle god posljednji žive od svoga rada, a prvi se tove profitimoga toga rada.

Jasno je», produžuje g. Braj, »da možete kako hoćete ustavoviti ovaj ili onaj oblik vladavine... da možete koliko hoćete propovijediti u ime morala i bratske ljubavi... Nema uzajamnosti gdje vlasta nejednakost u razmjeni. Nejednakost razmjene, kao uzrok nejednakosti posjeda, potajni je neprijatelj koji nas proždire. (No reciprocity can exist where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions, is the secret enemy that devours us.)» (Braj, str. 51. i 52.)

»Posmatranje svrhe i cilja društva daje mi pravo da zaključim ne samo da svi ljudi moraju raditi da bi došli u položaj da mogu razmjenjivati, nego i da se moraju razmjenjivati jednakve vrijednosti za jednakve vrijednosti. Povrh toga, budući da korist jednoga ne smije biti šteta drugoga, vrijednost mora da bude određena troškovima proizvodnje. Pa ipak smo vidjeli da je u sadašnjem društvenom poretku profit kapitalista i bogataša uvek gubitak za radnika — da je ovaj rezultat neizbjegjan u tome poretku, i da je siromah, dok god postoji nejednakost razmjene, pod svakim oblikom vladavine predan na milost i nemilost bogatašu — i da će samo onaj društveni sistem koji bude priznavao opštu obavezu rada osigurati jednakost u razmjeni... jednakost u razmjeni postepeno bi prenijela bogatstvo iz ruku sadašnjih kapitalista u ruke radničke klase.» (Braj, str. 53—55.)

»Dokle god bude postojao ovaj sistem nejednakosti razmjene, proizvođači će uvejk biti ovako siromašni, ovako neuki, ovako preopterećeni radom kao što su danas, čak i da se ukinu sve dažbine, svi porezi... Samo potpuna promjena sistema, uvođenje jednakosti rada i razmjene, može popraviti ovakvo stanje stvari i osigurati ljudima istinsku jednakost u pravima. Proizvođači imaju da učine samo jedan napor — a svaki napor u korist njih samih moraju oni sami učiniti — i njihovi će se okovi slomiti za vječita vremena... Kao cilj politička jednakost je zablude, štaviše, ona je zablude i kao sredstvo.» (As an end, the political equality is there a failure, as a means, also, it is there a failure.)

»Kad postoji jednakost razmjene, korist jednoga ne može da bude

šteta drugoga: jer svaka razmjena je samo jednostavan prenos rada i bogatstva i ne traži nikakve žrtve. Tako će proizvođač i u sistemu zasnovanom na jednakosti razmjene moći da dođe do bogatstva pomoću štednje; ali njegovo će bogatstvo biti samo nagomilani proizvod njegovog vlastitog rada. On će svoje bogatstvo moći da razmjenjuje ili da poklanja drugome, ali će biti nemoguće da, prestavši da radi, bude duže vremena bogat. Jednakošću razmjene bogatstvo gubi svoju današnju sposobnost da se tako reći samo od sebe obnavlja i množi: ono više ne bi moglo da popunjava prazninu koju stvara potrošnja; jer potrošeno bogatstvo propada zauvijek ako se radom ne reprodukuje. Ono što mi danas nazivamo *profit i interes* neće više moći da postoji pod sistemom jednakne razmjene. Proizvođač i onaj ko se brine o raspodjeli biće jednako nagradjivani, a cijelokupna suma njihova rada služiće za određivanje vrijednosti svakog predmeta koji je proizведен i učinjen pristupačnim potrošaču...

Načelo jednakosti u razmjeni mora, dakle, po samoj svojoj prirodi dovesti do opštег rada.» (Braj, str. 67, 88, 89, 94. i 109 [-110].)

Pošto je odbio prigovore koje ekonomisti čine *komunizmu*, g. Brej nastavlja ovako:

»Ako je za uspjeh jednog kolektivističkog društvenog sistema u njegovom savršenom obliku potrebno da se izmjene i karakteri; ako, s druge strane, savremeni poredak ne pruža ni prilike ni mogućnosti potrebne da se dođe do te izmjene karaktera i da se ljudi pripreme za jedno bolje stanje koje svi želimo, onda je jasno da stvari silom prilika moraju ostati onakve kakve su ako se ne otkrije i ne sproveđe neki pripremni period — proces koji bi pripadao dijelom sadašnjem, dijelom budućem sistemu (kolektivističkom sistemu) — neka vrsta prelaznog stadijuma do koga društvo može stići sa svim svojim izgredinama i svim svojim ljudstima, da bi ga zatim napustilo obogaćeno osobinama i sposobnostima koje su životni uslovi kolektivističkog sistema.« (Braj, str. 134.)

»Sve što bi cito ovaj proces zahtijevao bila bi kooperacija u njenom najjednostavnijem obliku... Troškovi proizvodnje određivali bi pod svim okolnostima vrijednost proizvoda, i jednakе vrijednosti uvijek bi se razmjenjivale za jednakе vrijednosti. Od dva lica, ono koje je radio cijelu nedjelju dobitilo bi dvaput veću nagradu od drugog (koje je radio polovinu nedjelje); ali ovaj višak plate ne bi bio dat jednom na račun drugoga; gubitak koji bi ovaj posljednji pretrpio ne bi se nikako mogao staviti na teret prvoga. Svako bi lice svoju individualnu platu razmjenjivalo za stvari po vrijednosti jednakе toj plati, a ti u kom slučaju dobitak koji bi ostvario neki čovjek ili neka industrija ne bi mogao biti gubitak nekoga drugog čovjeka ili neke druge industrijske grane. Rad svakog pojedinca bio bi jedina mjeru njegova dobitka ili gubitka...«

»Pomoću opštih i mjesnih ureda (*boards of trade*) određivalo bi se koja je količina raznih predmeta potrebna za potrošnju i kolika je relativna vrijednost svakog pojedinog predmeta u poređenju s drugima (broj radnika koji se ima upotrijebiti u različitim granama rada), jednom riječi, sve što je u vezi s društvenom proizvodnjom i raspodjelom. Ovi bi se poslovi mogli za neku naciju izvršiti istom brzinom i istom lakoćom kao što se danas vrše za privatna društva... Pojedinci bi se grupisali u porodice, porodice u opštine, kao pod sadašnjim poretkom... Čak se ne bi direktno ukinula ni podjela stanovništva na grad i selo, ma kako da je rđava... U tome udruženju svaki bi pojedinac i dalje uživao slobodu koju ima danas da akumuli-

ra koliko hoće i da nagomilano troši kako mu se sviđa... Naše bi društvo bilo, tako reči, neko velikoj dioničarskoj društvu sastavljeno iz beskrajno velikog broja manjih dioničarskih društava koja sva bez razlike rade i svoje proizvode proizvode i razmjenjuju na temelju najpotpunije jednakosti... Naš novi sistem dioničarskog društva, koji je samo ustupak današnjem društvu da bi se došlo do komunizma, uredjen je tako da u njemu pored *zajedničke svojine* proizvodnih snaga postoji i *lična svojina* proizvoda, čini sudbinu svakog pojedinca zavisnom od njegovog vlastitog rada i pruža mu jednak udio u svim koristima što ih pružaju priroda i tehnički napredak. Usljed toga ono se može primjenjivati na društvo onakvo kako je i pripremiti ga za dalje promjene.« (Brej, str. 158, 160, 162 [163], 168, 170. i 194.)

Ostaje nam samo da s nekoliko riječi odgovorimo g. Breju, kome se uprkos nama i protiv naše volje dogodilo da je izbacio iz sedla g. Prudona, s tom razlikom što g. Brej, daleko od toga da želi da njegova riječ bude posljednja riječ čovječanstva, samo predlaže mјere koje smatra podesnim za epohu prelaska iz današnjeg društva u sistem zajedničke imovine.

Osnovni aksiom g. Breja jeste: jedan sat Petrova rada razmjenjuje se za jedan sat Pavlova rada.

Pretpostavimo da Petar ima pred sobom dvanaest časova rada, a Pavle samo šest: u tom slučaju Petar može s Pavлом obaviti razmjenu samo šest za šest. Petru preostaje prema tome šest časova rada. Šta će on raditi s tih šest časova rada?

On ili neće uraditi ništa, a to će značiti da je šest časova radio ni za što; ili šest drugih časova neće raditi da bi održao ravnotežu; ili će, a to je posljednje što mu ostaje, dati Pavlu pride tih šest časova s kojima ne zna šta bi.

I tako, na kraju krajeva šta je Petar više dobio od Pavla? Časove rada? Ne. On bi dobio samo časove dokolice: bio bi prinuđen da 'za vrijeme od šest časova igra ulogu ljenštine. A da bi to novo pravo ljenčarenja novo društvo ne samo trpjelo, nego ga i cijenilo, trebalo bi da svoju najveću sreću nalazi u ljenčarenju, da ga rad tišti kao okovi kojih mora da se oslobodi po svaku cijenu. A povrh toga, da se vratimo na naš primjer, bar da su tih šest časova dokolice koje je Petar zaradio na Pavlu neki stvarni dobitak! Ni najmanje; Pavle, koji počinje tim što radi samo šest časova, dolazi redovnim i uređenim radom do istog rezultata koji postiže i Petar, mada jedino počinjući pretjeranim radom. Svako će htjeti da bude Pavle, nastaje konkurenčija za Pavlovo mjesto — konkurenčija ljenosti.

Šta nam je, dakle, donijela razmjena jednakih količina rada? Pretjeranu proizvodnju, obezvrjeđenje, pretjeran rad praćen besposlicom, najzad ekonomiske odnose koje vidimo

ustanovljene u današnjem društvu, samo bez konkurencije rada.

Ali ne, mi se varamo. Ostaje još jedno sredstvo koje može spasti novo društvo, društvo Petarâ i Pavalâ. Petar će sam pojesti proizvod od šest časova rada koji mu preostaje. Ali čim više ne bude morao da razmijeni za ono što je proizveo, neće više morati ni da proizvodi da bi razmjenjivao, i čitava zamisao društva zasnovanog na razmijeni i podjeli rada se ruši. Tako bi jednakost razmjene bila spasena baš time što bi razmjena prestala da postoji: Pavle i Petar dospjeli bi u Robinsonovo stanje.

Ako se, dakle, pretpostavi da su svi članovi društva samostalni radnici, onda je razmjena jednakih časova rada moguća samo pod uslovom da unaprijed dođe do sporazuma o tome koliki će se broj sati upotrijebiti za materijalnu proizvodnju. Ali takav sporazum isključuje individualnu razmjenu.

Do istog ćemo zaključka doći i onda ako za polaznu tačku ne uzmemo više raspodjelu izrađenih proizvoda, nego čin proizvodnje. U krupnoj industriji Petru ne стоји на volju da sam utvrđuje svoje radno vrijeme, jer Petrov rad nije ništa bez saradnje svih Petara i svih Pavala koji sačinjavaju radionicu. Ovo nam vrlo dobro objašnjava uporni otpor koji su engleski fabrikanti pružali zakonskom prijedlogu o *desetočasovnom radnom danu*.^[8] Jer oni su odviše dobro znali da skraćenje rada za dva časa, kad jednom bude dozvoljeno ženama i djeci, mora povući za sobom skraćenje radnog vremena i za odrasle muške radnike. U prirodi krupne industrije leži da radno vrijeme mora biti za sve jednako. Ono što je danas rezultat kapitala i međusobne konkurenциje radnika biće sutra, kad se ukine odnos između rada i kapitala, rezultat sporazuma koji počiva na odnosu između sume proizvodnih snaga i sume postojećih potreba.

Ali ovakav je sporazum osuda individualne razmjene proizvoda, i tako smo opet došli do našeg prvog rezultata.

U principu ne postoji razmjena proizvoda, već razmjena radova koji sarađuju u proizvodnji. Od načina kako se razmjenjuju proizvodne snage zavisi i način razmjene proizvoda. Uopšte, način razmjene proizvoda odgovara načinu proizvodnje. Promijenite način proizvodnje, pa će se samim tim promijeniti i način razmjene proizvoda. Zato u istoriji društva i vidimo da se način razmjene proizvoda upravlja prema načinu njihove izrade. Tako i individualna razmjena odgovara određenom načinu proizvodnje, koji opet sa svoje strane odgovara klasnoj suprotnosti, dakle nema individualne razmjene bez klasne suprotnosti.

Ali čiftinska savjest neće da vidi ovu očevidnu činjenicu.

Dokle god je neko buržuj, on u ovom odnosu suprotnosti može da vidi samo odnos harmoničnosti i vječite pravednosti, koji nikome ne dopušta da sebi pribavi važnost na račun drugoga. Za buržuja individualna razmjena može da postoji bez klasne suprotnosti: za njega su to dvije stvari bez ikakve veze. Individualna razmjena, kako je buržuj zamišlja, nikako ne liči na individualnu razmjenu kakva se stvarno odigrava.

Gospodin Brej pretvara *iluziju* čestitog građanina u *ideal* koji on želi da ostvari. Time što prečišćava individualnu razmjenu, što je oslobađa svih neprijateljskih elemenata koje u njoj nalazi, on drži da je našao »*egalitaran*« odnos koji bi on htio uvesti u društvo.

Gospodin Brej ne vidi da i sam ovaj egalitarni odnos, ovaj *reformatorski ideal* koji bi htio da primjeni u svijetu, nije ništa drugo već odbljesak današnjeg svijeta, i da je uslijed toga potpuno nemoguće preustrojiti društvo na temelju koji je i sam jedino njegova uljepšana sjenka. Što više ova sjenka dobija čvrsto obliče, tim se jasnije opaža da je ono, daleko od toga da bude snivani društveni preobražaj, njegovo sadašnje obliče.*

§ 3. Primjena zakona srazmjernosti vrijednosti

a) Novac

»Zlato i srebro prve su robe čija je vrijednost dospjela do svog konstituisanja.« [I, 69.] .

Prema tome su zlato i srebro prve primjene — od strane g. Prudona — »konstituisane vrijednosti«. A pošto vrijednost proizvoda g. Prudon konstituiše time što je određuje uporedivom količinom rada koja se u njima nalazi, jedino što je imao da uradi jeste da dokaže da se *promjene vrijednosti* zlata i srebra vazda objašnjavaju promjenama radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju. Gospodin Prudon i ne misli na to. On o zlatu i srebru ne govori kao o robama, on govori o njima samo kao o novcu.

* Kao i svačka druga teorija, tako je i teorija g. Breja našla prislušnicu kojoj su se dali obmanuti prividnošću. U Londonu, Šefildu, Lidzu i mnogim drugim gradovima Engleske osnovani su *Equitable Labour-Exchange-Bazaars*. Sve su te prodavnice, pošto su progutale znatne kapitale, skandalozno bankrotirale! Ljudima su se zauvijek ogadile ovakve trgovine: upozorenje za g. Prudona!

(Poznato je da ovu Marksovou opomenu g. Prudon nije uzeo k srcu. Godine 1849. polkušao je on sam da osnuje u Parizu novu banku za razmjenu. Ali ona je propala prije nego što je čestito i počela da radi; da bi se maskirao njen slom, iskorišćen je neki sudski progon protiv Prudona. — F. Engels.)

Sva njegova logika, ako se kod njega može govoriti o logici, sastoji se u tome da svim robama koje imaju osobinu da im radno vrijeme služi kao mjera za vrijednost poturi svojstvo koje imaju zlato i srebro, da služe kao *novac*. Nema sumnje, u ovom poturanju ima više naivnosti nego lukavstva.

Neki koristan proizvod, kad se već procjenjuje radnim vremenom za njegovu izradu, uvijek se da razmijeniti. Dokaz, uzvikuje g. Prudon, jesu zlato i srebro koji se nalaze u takvim uslovima »razmjenljivosti« kakve ja tražim. Eto dakle: zlato i srebro su vrijednost koja je dospjela do konstituisanog stanja, oni su otjelovljenje ideje g. Prudona. Srećniji primjer nije mogao izabrati. Pored osobina da su robe koje se kao i sve druge robe procjenjuju radnim vremenom, zlato i srebro imaju još i tu osobinu da su opšte sredstvo za razmjenu, novac. Pa kada se sad zlato i srebro uzmu kao primjena radnim vremenom »konstituisane vrijednosti«, onda ništa lakše nego dokazati da će svaka roba čija vrijednost bude konstituisana radnim vremenom biti uvijek razmjenljiva, biti novac.

Duhu g. Prudona nameće se jedno vrlo jednostavno pitanje: zašto zlato i srebro uživaju povlasticu da budu tip »konstituisane vrijednosti«?

»Naročita funkcija koju je upotreba pridala plemenitim metalima da služe kao posrednici prometa sasvim je komvencionalna, i sva ka druga roba mogla bi da vrši tu ulogu, možda manje zgodno ali isto tako pouzdano: ekonomisti to priznaju i navode za to više nego jedan primjer. Pa zašto se onda metalima svuda daje prvenstvo da služe kao novac, i kako da se objasni ta osobenost novčanih funkcija kojoj nema slične u političkoj ekonomiji?... A sad, da li je moguće ponovo *uspostaviti* *niz* iz kojeg *novac* izgleda da je bio istrgnut, i time novac vratiti njegovom pravom načelu?« [I, 68—69.]

Već samim tim što pitanje postavlja ovakvim izrazima g. Prudon pretpostavlja *novac*. Prvo pitanje koje je bio dužan da sebi postavi jeste: zašto su u razmjeni kako je ona danas konstituisana ljudi morali, tako reći, da individuališu razmjensku vrijednost stvarajući posebno sredstvo za razmjenu? Novac nije stvar, on je društveni odnos. Zašto je odnos novca odnos proizvodnje kao i svaki drugi ekonomski odnos, na primjer podjela rada itd.? Da je g. Prudon položio sebi računa o ovom odnosu, on ne bi u novcu vidio neki izuzetak niti član istrgnut iz nekog niza koji je nepoznat ili koji treba ponovo pronaći.

On bi, naprotiv, našao da je ovaj odnos samo jedna karička u čitavom lancu ekonomskih odnosa i kao takav s njima najtješnje vezan, i da taj odnos odgovara određenom načinu proizvodnje sasvim u istom stepenu kao i individualna razmjena. A šta on čini? On počinje time što istrže novac iz

cjelokupnosti današnjeg načina proizvodnje, da bi poslije od njega napravio prvi član nekog imaginarnog niza, niza koji tek valja pronaći.

Cim se jednom uvidi nužnost posebnog sredstva za razmjenu, tj. nužnost novca, ostaje još samo da se objasni zašto je ta naročita funkcija pripala zlatu i srebru prije no ma kojoj drugoj robi. A to je sekundarno pitanje, koje se više ne da objasniti opštim sistemom odnosa proizvodnje, već specifičnim materijalnim svojstvima zlata i srebra. Pa ako su, prema tome, ekonomisti u ovoj prilici »napustili oblast nauke, ako su se bavili fizikom, mehanikom, istorijom itd.« [I, str. 69], kao što im prebacuje g. Prudon, oni su samo činili ono što su morali činiti. Pitanje i ne spada više u oblast političke ekonomije.

»Ono što nijedan ekonomist nije ni vidio ni shvatio«, kaže g. Prudon, »to je ekonomski razlog koji je bio mjerodavan za preizmučstvo koje uživaju plemeniti metali.« [I, str. 69.]

Ekonomski razlog koji niko, i s razlogom, nije ni vidio ni shvatio, g. Prudon je vidio, shvatio i zavještao potomstvu.

»Naime, ono što niko nije opazio jeste da su zlato i srebro prve robe čija je vrijednost došla do konstituisanja. U patrijarhalnom periodu zlato i srebro još se prodaju i razmjenjuju u polugama, ali je već vidljiva njihova tendencija za prevlašću, kao i to da su izrazito pretpostavljeni. *Malo-pomalo* dočepaše ih se vladari i udariše jim svoj žig: i iz tog vladarskog osvećenja proizišao je novac, tj. roba par excellence, koja bez obzira na sve potrebe tržišta zadržava određenu srazmjeru vrijednost i prima se pri svakom plaćanju... Posebni položaj koji zlato i srebro imaju dolazi, ponavljam, otuda što su oni, zahvaljujući svojim metalnim osobinama, teškoći oko njihovog proizvođenja, a osobito intervenciji državne vlasti, još zarana stekli kao robe stalnost i autentičnost.« [I, str. 69 - 70.]

Reći da su zlato i srebro prve od svih roba čija se vrijednost konstituisala znači, prema izloženom, reći da su zlato i srebro prvi postali novac. To je veliko otkriće g. Prudona, to je istina koju prije njega niko nije otkrio.

Ako je tim riječima g. Prudon htio da kaže da je vrijeme potrebno za proizvodnju zlata i srebra bilo poznato prije nego vrijeme potrebno za proizvodnju ma koje druge robe, bila bi to opet jedna od onih pretpostavaka kojima on tako rado obdaruje svoje čitaoce. Kad bismo se htjeli držati ove patrijarhalne učenosti, mi bismo g. Prudonu rekli da je najprije bilo poznato radno vrijeme potrebno za izradu najprečih premeta, kao željeza itd. Klasični luk Adama Smitha^[10] mi mu poklanjam.

Ali kako poslije svega ovog g. Prudon može još da govori o konstituisanju jedne vrijednosti, kad se jedna vrijednost sama za se nikad ne može konstituisati? Vrijednost ne-

kog proizvoda ne konstituiše se radnim vremenom potrebnim da se proizvede on sam za sebe već u odnosu prema količini svih ostalih proizvoda koji se mogu proizvesti za isto vrijeme. Konstituisanje vrijednosti zlata i srebra prepostavlja već izvršeno konstituisanje (vrijednosti) mnoštva drugih proizvoda.

Nije, dakle, roba ono što je u zlatu i srebru postalo »konstituisana vrijednost«, već je »konstituisana vrijednost« g. Prudona ono što je u zlatu i srebru postalo novac.

Da ispitamo sad izbljiže one *ekonomске razloge* koji su, po g. Prudonu, pribavili zlatu i srebru prednost da postanu novac prije svih drugih roba, zahvaljujući konstituisanju njihove vrijednosti.

Ti ekonomski razlozi jesu: »vidljiva tendencija za prevlašću«, »izrazito davanje prvenstva« još u »patrijarhalnom periodu«, i ostali opisi same te činjenice, koji teškoču uvećavaju time što umnožavaju činjenicu umnožavanjem slučajeva koje g. Prudon navodi da bi činjenicu objasnio. Ali s ovim g. Prudon nije iscrpao sve tobožnje ekonomске razloge. Evo još jednog, i to suverene, neodoljive snage:

»Iz vladarskog osvećenja proizišao je novac: vladari su se dočepali zlata i srebra i udarili im svoj žig.« [I, str. 69.]

Tako je za g. Prudona čef suverena najviši razlog u političkoj ekonomiji!

Doista, samo čovjek koji nema ni truna istorijskog znanja ne zna da su se vladari u svim vremenima morali pokoravati ekonomskim odnosima, a ne da su oni tim odnosima ikad diktivali zakone. Zakonodavstvo, kako političko tako i civilno, samo proglašuje, protokoliše volju ekonomskih odnosa.

Da li se vladar dočepao zlata i srebra da ih, udarajući im svoj žig, učini opštim sredstvima za razmjenu, ili da se nisu možda, naprotiv, ova opšta sredstva za razmjenu dočepala vladara, prisilivši ga da im udari svoj žig i dade im političko osvećenje?

Žig, koji se novcu davao i koji mu se daje, ne izražava njegovu vrijednost, nego njegovu težinu. Stalnost i autentičnost o kojima govori g. Prudon odnose se samo na finoču monete, a ta finoča pokazuje koliko je metalne materije sadržano u komadu iskovanog novca.

Jedina unutrašnja vrijednost srebrne marke«, kaže Volter svojim poznatim zdravim ljudskim razumom, »jeste srebrna marka, pola livre srebra u težini od osam uncia. Jedino težina i finoča sačinjavaju ovu unutrašnju vrijednost.« (Voltaire, *Système de Law*).^[11]

Pa ipak ostaje i dalje pitanje: koliku vrijednost ima jed-

na unča zlata ili srebra? Ako bi kašmir iz radnje »*Kod velikog Kolbera*« nosio fabrički znak »čista vuna«, taj nam fabrički znak još ne bi označavao vrijednost kašmira. Još uvijek bi ostalo da se dozna koliko vuna vrijedi.

»Filip I., kralj francuski, pomiješao je«, kaže g. Prudon, »tursku livru^[12] Kanta Velikog s trećinom legure uobrazavajući, pošto je on jedini imao monopol fabrikacije novca, da može raditi ono što radi svaki trgovac koji ima monopol na neki proizvod. Šta je u stvari bilo ovo krivotvorene novca, zbog koga se Filipu i njegovim nasljednicima toliko prebacivalo? Rasudivanje vrlo opravdano sa stanovišta trgovачke rutine, ali vrlo pogrešno sa gledišta ekonomiske nauke; naime, da se može, pošto ponuda i tražnja regulišu vrijednost, bilo vještacki stvorenom crjetkošću bilo monopolisanjem proizvodnje podizati procjena, a time i vrijednost stvari i da to vrijedi i za zlato i za srebro kao što vrijedi za žito, vino, ulje i duvan. Međutim, tek što se načulo o Filippovoj prevari, njegov novac je sveden na pravu vrijednost, i on je u isto vrijeme izgubio onoliko koliko je mislio da će moći na prevaru da uzme od svojih podanika. Istu sudbinu imali su kasnije svi slični pokusušaji.« [I, str. 70 - 71.]

Prije svega, kad se vladar upusti u krivotvorenie, mnogo i mnogo puta se pokazalo da je uvijek on onaj koji gubi. Ono što pri prvoj emisiji jedanput zaradi, gubi onoliko puta koliko mu se god puta krivotvorena moneta vrati u vidu poreza itd. Ali Filip i njegovi nasljednici umjeli su se više ili manje zaštititi od ovog gubitka; jer tek što je krivotvoreni novac bivao pušten u promet, najpreča im je briga bila da naredi da se sav novac pretopi na staru stopu.

Osim toga, da je Filip I doista rasuđivao kao g. Prudon, on ne bi dobro rasuđivao sa »trgovačkog stanovišta«. Ni Filip I ni g. Prudon ne pokazuju trgovačkog duha kad uobrazavaju da se vrijednost zlata kao svake druge robe može izmjeniti samo zato što im se vrijednost određuje odnosom između ponude i tražnje.

Da je kralj Filip naredio da se jedan akov pšenice ubuduće ima zvati dva akova, bio bi varalica. On bi prevario sve rentijere, sve ljude koji bi imali da prime sto akova pšenice; on bi bio uzrok da svi ti ljudi prime umjesto sto samo pedeset akova. Uzmemo li da je kralj dugovao sto akova pšenice, on bi sad imao da plati samo pedeset. Ali u trgovini, sto akova ne bi nikada vrijedili više nego ranije pedeset. Promijeniti naziv ne znači promijeniti stvar. Količina pšenice, kako ponuđena tako i tražena, ne bi se tom jednostavnom promjenom naziva ni smanjila ni povećala. Pošto uprkos ovom prekrštavanju odnos između ponude i tražnje ostaje isti, cijena žita neće pretrpjeti nikakvu stvarnu promjenu. Kad govorimo o ponudi i tražnji stvari, ne govorimo o ponudi i tražnji naziva stvari. Filip I nije pravio zlato i srebro, kako kaže g. Prudon, on je pravio samo nazive za kovani novac.

Poturite li vaše francuske kašmire za indijske, mogućno je da ćete prevariti jednog ili dva kupca; ali čim se sazna za prevaru, cijena će pasti vašim tobože indijskim kašmirima na cijenu francuskih. Davši zlatu i srebru lažnu etiketu, Filip I je mogao zavoditi ljudе samo dotle dok ovi prevaru nisu otkrili. Kao i svaki drugi čifta, on je varao svoje mušterije lažnim označavanjem robe: to je moglo trajati neko vrijeme. Prije ili poslije on je morao iskusiti neuimljnost zakona prometa. Je li g. Prudon to htio da dokaže? Ne. Po njemu novac dobija svoju vrijednost od suverena, a ne od prometa. A šta je stvarno dokazao? Da je promet suvereniji od suverena. Neka suveren naredi da jedna marka bude ubuduće dvije marke, promet će uvijek pokazati da te dvije marke vrijeđe samo koliko je ranije vredjela jedna.

Ali time se pitanje vrijednosti određene količinom rada nije ni za jedan korak pomaklo naprijed. Ostaje još da se riđeši: da li se ove dvije marke, koje su sad opet postale ranija jedna marka, određuju troškovima proizvodnje ili zakonom ponude i tražnje?

Gospodin Prudon produžuje:

»Treba da se uzme u ocijenu još i ovo: da je bilo u vlasti kraljevoj da udvostruči masu zlata i srebra umjesto što je krvotvorio novac, razmjenska vrijednost zlata i srebra ubrzo bi pala na polovinu, sve zbog srazmjernosti i ravnoteže.« [I, str. 71.]

Ako je tačno ovo mišljenje, koje g. Prudon dijeli s ostatim ekonomistima, onda ono govori u korist njihove doktrine ponude i tražnje, a nikako ne u korist srazmjernosti g. Prudona. Jer, ma kolika bila količina radnog vremena sadržanog u dvaput većoj masi zlata i srebra, njeni bi vrijednosti pala na polovinu, pošto je tražnja ostala ista a ponuda se udvostručila. Ili se možda »*zakon srazmjernosti*« ovaj put slučajno poklapa s tako prezrenim zakonom ponude i tražnje? Ova tačna srazmjerost g. Prudona u stvari je toliko elastična, dopušta tolike varijacije, kombinacije i permutacije da se jednom može lako podudariti i s odnosom ponude i tražnje.

Tvrditi da je »svaka roba (u svaku dobu) ako ne stvarno a ono bar pravno razmjenljiva« [I, str. 71], pozivajući se na ulogu koju igraju zlato i srebro, znači, dakle, pogrešno shvatiti ovu ulogu. Zlato i srebro su pravno (u svaku dobu) razmjenljivi samo zato što su to i stvarno; a stvarno su razmjenljivi zato što sadašnja organizacija proizvodnje treba neko opšte sredstvo za razmjenu. Pravo je samo zvanično priznanje činjenice.

Vidjeli smo da je g. Prudon izabrao novac kao primjer da prikaže vrijednost u konstituisanom stanju samo da bi

mogao da prokrijumčari cijelu svoju teoriju o razmjenljivosti, tj. da bi dokazao kako svaka roba čija je vrijednost procijenjena troškovima proizvodnje mora postati novac. Sve bi to bilo lijepo i krasno kad ne bi bilo te male nezgode što su baš zlato i srebro u svojstvu novca (znaka vrijednosti) jedine od svih roba koje se ne određuju svojim troškovima proizvodnje; a to je toliko tačno da ih u prometu može zamijeniti i papir. Dok se između potreba prometa i količine emitovanog novca — bio to papirni, zlatni, platinski ili bakarni novac — održava izvjesna srazmjera, neće biti u pitanju održavanje unutrašnje vrijednosti (troškova proizvodnje) i nominalne vrijednosti novca. Nema sumnje, u međunarodnom prometu novac se kao i svaka druga roba određuje radnim vremenom. Ali stoji i to da su zlato i srebro u međunarodnom prometu sredstva za razmjenu kao proizvod, a ne kao moneta, tj. oni gube ona svojstva »stalnosti i autentičnosti«, »vladar-skog osvećenja«, koja za g. Prudona čine njihov specifični karakter. Rikardo je tu istinu tako dobro shvatio da on — iako je cio svoj sistem zasnovao na vrijednosti određenoj radnim vremenom i rekao: »*Zlato i srebro imaju vrijednost kao i svaka druga roba, samo srazmjerne količini rada koja je potrebna da se proizvedu i donesu na tržište*« — ipak dodaje da se vrijednost *novca* ne određuje više radnim vremenom ščvrsnutim u njegovoj materiji, već samo zakonom ponude i tražnje.

»Mada papir nema nikakve unutrašnje vrijednosti, ipak se njegova razmjenska vrijednost, ako mu se količina ograniči, može izjednačiti sa vrijednošću metalnog novca istog iznosa ili s vrijednošću poluga procijenjenih po njihovoј novčanoj vrijednosti. Isti princip, tj. ograničavanje količine novca, čini da i zlatnici manje finoće mogu cirkulirati po onoj istoj vrijednosti koju bi imali kad bi njihova težina i finoća bile onake kako ih zakon propisuje, a ne po unutrašnjoj vrijednosti čistog metala koji sadrže. Eto zbog čega u istoriji engleskog novca nalazimo da naš kovani novac nikad nije vrijednost gubio u onoj srazmjeri u kojoj je bio krivotvoren. Uzrok je u tome što njegovo umnožavanje nikad nije bilo srazmjerno smanjivanju njegove vrijednosti.« (Rikardo, cit. mjesto [II, str. 206-207].)

Evo šta na ovo mjesto iz Rikarda primjećuje Ž.-B. Sej:

»Ovaj *primjer*, kako mi se čini, trebalo bi da bude dovoljan da uvjeri autora [kako osnova svake vrijednosti nije količina rada potrebna za izradu neke robe, već potreba koja se za tajm osjeća upoređena s njenom rijetkošću.]

I tako novac, koji za Rikarda više nije vrijednost određena radnim vremenom i koji zbog toga Ž.-B. Sej uzima kao primjer da uvjeri Rikarda da ni ostale vrijednosti ne mogu biti određene radnim vremenom — taj novac, koji Ž.-B. Sej uzima kao primjer vrijednosti koja je određena isključivo po-

nudom i tražnjom, postaje za g. Prudona primjer par excellence za primjenu vrijednosti konstituisane... radnim vremenom.

Da završimo: ako novac nije radnim vremenom »konstituisana vrijednost«, on još mnogo manje može da ima ičeg zajedničkog s tačnom »srazmjernošću« g. Prudona. Zlato i srebro su razmjenljivi uvijek zato što imaju naročitu funkciju da služe kao opšte sredstvo za razmjenu, a nikako zato što ih ima u količini koja je srazmjerna cijelokupnosti dobara; ili, da to još bolje izrazimo: oni su uvijek srazmjerni, jer su oni jedine od svih roba koje služe kao novac, kao opšte sredstvo za razmjenu, bez obzira na srazmjeru u kojoj njihova količina stoji prema cijelokupnosti dobara.

»Novca koji se nalazi u prometu ne može nikada biti u tolikom izobilju da se prelivat; jer ako mu snizite vrijednost, povećate mu u istoj srazmjeri količinu, a povećavajući mu vrijednost, smanjićete mu količinu.« (Rikardo, II, 205.)

»Kakva je zbrka ta politička ekonomija!« uzvikuje g. Prudon. [I, 72.]

»Prokleto zlato! uzvikuje neki komunist« (na usta g. Prudona). »Isto tako moglo bi se reći: prokleta pšenica! prokleta vinova loza! prokleti ovnovi!, jer kao zlato i srebro, tako mora i svaka trgovinska vrijednost dospjeti do svoga stroga tačnog određenja.« [I, 73.]

Ideja da se ovnovima i vinovoj lozi pribavi svojstvo novca nije nova. U Francuskoj ona pripada stoljeću Luja XIV. U to vrijeme, kad se počela utvrđivati svemoć novca, jadikovalo se zbog padanja vrijednosti svih drugih roba, i čeznulo se za vremenom u kome bi »svaka trgovinska vrijednost« dospjela do svoga stroga tačnog određenja, postala novac. Evo šta nalazimo kod Boagilbera, jednog od najstarijih francuskih ekonomista:

»Tada će novac, uslijed toga priliva bezbrojnih konkurenata, a ti će konkurenenti biti samo nobe s uspostavljenom svojom pravom vrijednošću, biti potisnut u svoje prirodne granice.« (*Economistes financiers du dix-huitième siècle*, p. 422, èd. Daire.)

Vidi se da su prve iluzije buržoazije i njene posljednje iluzije.

b) Suvišak rada

»U raspravama o političkoj ekonomiji nalazi se sljedeća besmislena pretpostavka: Kad bi se cijena svih stvari udvostručila... Kao da cijena svih stvari nije srazmjera stvari, i kao da se srazmjera, odnos, zakon, mogu udvostručiti!« (Prudon, tom I, str. 81.)

Ekonomisti su pali u ovu zabludu zato što nisu umjeli da primijene »zakon srazmjernosti« i »konstituisane vrijednosti«.

Na žalost, i u djelu samog g. Prudona, tom I, str. 110, nalazimo besmislenu pretpostavku da bi »kad bi došlo do opštег porasta najamnine, porasla cijena svih stvari«. Ali ako se u spisima političke ekonomije nalazi fraza o kojoj je rječ, nalazi se tamo povrh toga i njeno objašnjenje.

»Kad se kaže da cijena svih roba raste ili pada, uvijek se isključuje ova ili ona roba: isključena je roba obično novac ili rad.« *Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge*, vol. IV, article »Political Economy« od Seniora, London 1836. O ovome izrazu vidi i: J. St. Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, London 1844, i Tooke, *A History of Prices, etc.*, London 1838.)

Predimo sad na drugu primjenu »konstituisane vrijednosti« i drugih srazmjernosti, čiji je jedini nedostatak što nisu dovoljno srazmjerne, i pogledajmo da li je g. Prudon u tome srećniji nego u pretvaranju ovnava u novac.

»Jedan aksiom koji ekonomisti jednoglasno priznaju glasi da svaki rad mora dati neki suvišak. Ovo je načelo za mene potpuno i uopšte istina: ono je dopuna zakona srazmjernosti, koje se može smatrati kao zbir čitave ekonomiske nauke. Ali neka izvini ekonomisti: princip da svaki rad mora dati neki suvišak nema u nji hovoj teoriji nikakva smisla i ničim se ne može dokazati.« (Prudon, [I, 73].)

Da bi dokazao da svaki rad mora dati suvišak, g. Prudon personifikuje društvo; on od njega pravi jedno *ličnost-društvo*, koje je daleko od toga da bude društvo ličnosti, jer ima svoje posebne zakone koji nemaju ničeg zajedničkog s ličnostima iz kojih je društvo sastavljeno, a koje ima i svoj »vlastiti razum« koji nije razum običnih ljudi, već razum koji nema običnog zdravog razuma. Gospodin Prudon prigovara ekonomistima da nisu shvatili ličnost toga kolektivnog bića. Čini nam zadovoljstvo da mu suprotstavimo sljedeći stav jednog američkog ekonomiste, koji drugim ekonomistima prigovara upravo suprotno:

»Moralnoj jedinki (*the moral entity*), gramatičkom biću (*the grammatical being*) koje se naziva društvo, pridavana su svojstva koja postoje samo u uobraziljim onih koji od riječi prave stvari... To je dalo povoda mnogim teškoćama i žalosnim zabluđivanju u političkoj ekonomiji.« (Th[omas] Coloper, *Lectures on the Elements of Political Economy*, Columbia 1826.)^[1]

»Ovaj princip suviška rada«, nastavlja g. Prudon, »važi za pojedince samo zato što potiče od društva koje im na taj način pruža blagodati svojih vlastitih zakona.« [I, 75.]

Hoće li g. Prudon ovim da kaže jedino to da proizvodnja individue u društvu nadmašuje proizvodnju usamljene individue? Misli li on da govori o onom suvišku proizvodnje udruženih individua nad proizvodnjom neudruženih individua? Ako je tako, mi mu možemo navesti stotinu ekonomista koji

su ovu jednostavnu istinu iskazali bez svega onog misticizma u koji se g. Prudon uvija. Evo šta kaže, na primjer, g. Sadler:

»Udruženi rad daje rezultate koje individualni rad ne bi nikad mogao postići. Zbog toga će s brojnim uvećavanjem čovječanstva proizvodi društvene radinosti sve više premašivati iznos [koji se dobija jednostavnim sabiranjem] ovog uvećanog broja ljudi... U mehaničkim vještinsama, kao i u naučnom području, može danas jedan čovjek da uradi više za jedan dan nego izdvajena individua za cijeli život. Matematički aksiom da je cjelina jednaka zbiru dijelova nije više tačan ako se primjeni na naš predmet. S obzirom na rad, taj glavni stub ljudskog opstanka (*the great pillar of human existence*), može se reći da proizvod udruženih napora daleko nadmašuje sve što izdvajeni napor pojedinaca ikada mogu da proizvedu.« (Th[omas] Sadler, *The Law of Population*, London 1830.)

Vratimo se g. Prudonu. Svišak rada, kaže on, nalazi svoje objašnjenje u društvu kao ličnosti. Život ove ličnosti ravna se po zakonima koji su suprotni zakonima koji određuju djelatnost čovjeka kao individue, i to on hoće da dokaze »činjenicama«.

»Otkriće nekog novog privrednog postupka ne može pronalazaču nikad donijeti korist jednaku onoj [koju on pruža društvu]... Zapaženo je da su željeznička preduzeća mnogo više izvori bogatstva za državu nego za preduzetnika... Prosječna cijena robnog transporta kolima s konjskom zapregom iznosi 18 santima od tone i kilometra, od stovarišta i do stovarišta. Izračunalo se da pri takvim cijenama obično željezničko preduzeće ne bi imalo 10% čiste dobiti, a to je rezultat koji je skoro jednak rezultatu preduzeća za kolski transport. Ali uzimimo da se brzina transporta željeznicom odnosi prema brzini transporta kolima kao 4 : 1; tada će, pošto je u društvu samo vrijeme vrijednost, željezница prema kolskom prevoženju predstavljati pri jednakim cijenama dobit od 400%. Međutim, ova ogromna dobit, koja je za društvo vrlo stvarna, ni izdaleka se ne ostvaruje u istoj razmjeri za preduzetnika transporta, koji ne izvuče čak ni 10%, dok društvo pruža dobit od 400%. I doista, da bismo stvar učinili još očiglednijom, uzmiemo da željezница utvrđi svoju tarifu na 25 santima, dok prevoz kolima staje 18: ona će tada izgubiti sve svoje robe transportere. Pošiljaoci i primaoci, sav svijet vratiće se, ako tako mora da bude, starim talijigarna. Lokomotiva će biti napuštena, društvena dobit od 400% žrtvovaće se zbog privatnog gubitka od 35%. Lako je uvidjeti uzrok tome: dobit koja je posljedica brzine željeznice čisto je društvena i svaki pojedinac učestvuje u njoj u vrlo neznatnoj razmjeri (ne zaboravimo da se u ovom trenutku radi samo o transportu robe), dok gubitak pogađa potrošača neposredno i lično. Društvena dobit od 400% predstavlja za pojedinca, ako se društvo sastoji samo od milijon ljudi $\frac{1}{1000}$, dok bi gubitak od 33% za potrošača značio društveni deficit od 33 miliona.« (Prudon [I, 75 - 76].)

Hajde neka i bude g. Prudonu što učetvorostručenu brzinu izražava kao povećanje prvo bitne brzine za 400%; ali kad dovodi u vezu procente brzine s procentima profita i kad hoće da postavi odnos između dvije stvari koje su međusobno nesamjerljive, mada se svaka za sebe može mjeriti

procentima, to znači postaviti odnose između samih procenta, a same stvari ostaviti po strani.

Procenti su uvijek procenti. 10% i 400% samjerljivi su i odnose se jedno prema drugom kao 10 : 400. Prema tome, zaključuje g. Prudon, profit od 10% vrijedi četrdeset puta manje od četvorostruke brzine. Da bi spasio izgled, on kaže da je za društvo vrijeme vrijednost (*time is money*). Ova zabluda potiče otuda što se on nejasno sjeća da postoji neki odnos između vrijednosti i radnog vremena, pa nema hitnijeg posla nego da radno vrijeme izjednači s vremenom transporta, tj. da nekoliko ložača, vozovača i drugova, čije radno vrijeme nije ništa drugo nego vrijeme transporta, identificiše sa cijelim društvom. Tako brzina postaje odjednom kapital, i onda on s punim pravom može da kaže: »Dobit od 400% žrtvovaće se zbog gubitka od 35%«. Pošto je ovu čudnu tvrdnju postavio kao matematičar, on nam je objasnjava kao ekonomist.

»Društvena dobit od 400 predstavlja za pojedinca, ako se društvo sastoji samo od milion ljudi, $\frac{1}{1000}$.« Slažemo se; ali ne radi se o 400, već o 400 procenata, a dobit od 400 procenata predstavlja za pojedinca 400 procenata — ni više, ni manje. Ma koliki kapital bio, dividende će se uvijek računati po 400 procenata. Sta čini g. Prudon? On uzima procent za kapital, a onda, kao da se boji da njegova zbrka još nije dovoljno jasna, dovoljno »očigledna«, produžuje:

»Gubitak od 33 procenta za potrošača značio bi društveni deficit od 33 miliona.« Gubitak od 33 procenta za potrošača ostaje gubitak od 33 procenta za milion potrošača. Pa kako g. Prudon može onda sa sigurnošću kazati da pri gubitku od 33% društveni deficit iznosi 33 miliona, kad ne poznaće ni društveni kapital, niti kapital ma i jednog interesentu? Dakle, g. Prudonu nije bilo dovoljno da pobrka *kapital* i *procente*, nego još nadmašuje sebe identificujući *kapital*, uložen u neko preduzeće, s *brojem* interesenata.

»I doista, da bismo stvar učinili još očiglednijom«, uzimimo neki određeni kapital. Društveni profit od 400% podijeljen na milion dioničara koji učestvuju svaki sa po 1 frankom daje 4 franka profita na glavu, a ne 0,0004, kao što tvrdi g. Prudon. Isto tako, gubitak od 33% za svakog dioničara predstavlja društveni deficit od 330 000 franaka, a ne od 33 miliona ($100 : 33 = 1\,000\,000 : 330\,000$).

Zanesen svojom teorijom o društvu kao ličnosti, g. Prudon zaboravlja da obavi dijeljenje sa sto. Tako dobiva 330 000 franaka gubitka; ali 4 franka profita na glavu čine za društvo profit od 4 000 000 franaka. Ostaje za društvo čist profit od 3 670 000 franaka. Ovaj tačni račun dokazuje baš su-

protro od onog što je g. Prudon htio da dokaže: naime, da profit i gubitak društva nikako ne stoje u obrnutoj srazmjeri s profitom i gubitkom pojedinaca.

Pošto smo tako ispravili ove čisto računske greške, razmotrićemo malo posljedice do kojih bi se moralo doći kad bismo za željeznice uzeli za osnov onaj odnos između brzine i kapitala koji daje g. Prudon, bez računskih grešaka. Uzmi-mo da četiri puta brži transport staje četiri puta više; taj transport ne bi davao manje profita od transporta kolima koji je četiri puta sporiji i četiri puta jeftiniji. Dakle, ako transport kolima uzima 18 santima, onda bi željeznička mogla da uzima 72 santima. To bi bila »strogog matematička« posljedica g. Prudonove pretpostavke, uvijek bez njegovih računskih grešaka. Ali evo gdje nam on odjednom kaže da bi željeznička izgubila sve robne transporte ako bi uzimala samo 25, mjesto 72 santima. Van svake sumnje, moramo se vratiti starim taljigama. Samo, ako treba da g. Prudonu damo neki savjet, mi bismo mu preporučili da u svom »Programu naprednog udruživanja« ne zaboravi dijeljenje sa sto. Na žalost, ne možemo očekivati da će poslušati naš savjet, jer je g. Prudon tako ushićen svojim »progresivnim« računom, koji odgovara njegovoj »progresivnoj asocijaciji«, da veoma bombastično uzvikuje:

»Ja sam već u drugoj glavi, pri rješavanju antinomije vrijednosti, pokazao da je svaki korisni pronalazak neuporedivo manje probitacan za pronalazača, ma šta on činio, nego za društvo; tu sam mi-sam dokazao s matematičkom tačnošću.«

Povratimo se fikciji društvo kao ličnost, fikciji koja nije imala drugi cilj sem da dokaže ovu prostu istinu: da neko novo otkriće, koje istom količinom rada izrađuje veću količinu robe obara tržišnu vrijednost proizvoda. Dakle, društvo je na dobitku, ali ne što dobija više razmjenske vrijednosti, nego što dobija više roba za istu vrijednost. Što se tiče pronalazača, tu konkurenca postepeno obara njegov profit na opšti nivo profita. Je li g. Prudon dokazao ovaj princip, kao što je imao namjeru? Ne; ali mu to ipak ne smeta da prigovori ekonomistima da su propustili da to dokažu. Da mu dokažemo suprotno, citiraćemo samo Rikarda i Loderdejla; Rikarda kao glavu škole koja vrijednost određuje radnim vremenom, Loderdejla kao najodlučnijeg branitelja određivanja vrijednosti ponudom i tražnjom. Obojica su razvijali istu tezu.

»Povećavajući stalno lakoću proizvodnje, mi stalno smanjujemo vrijednost nekih ranije proizvedenih stvari, mada tim istim sredstvom ne samo povećavamo nacionalno bogatstvo nego i sposobnost da proizvodimo za budućnost... Čim pomoću mašina, ili na-

šim poznavanjem prirodnih nauka, prisilimo prirodne snage da obavljaju rad koji je do tada vršio čovjek, povlači to za sobom padaće raznjenjske vrijednosti proizvoda. Ako je bilo potrebno deset ljudi za okretanje žitnog mlinja, pa se otkrije da bi se pomoću vjetra ili vode mogao da uštedi rad te desetorice ljudi, vrijednost brašna, proizvoda mlinarskog rada, pala bi od tog trenutka srazmjerno iznosu uštedjenog rada; a društvo bi se obogatilo za punu vrijednost stvari koje bi rad te desetorice ljudi mogao da proizvede pošto se fond određen za održanje radnika nije ni najmanje umanjio.« (Rikardo [II, 59].)

A Loderdejl kaže:

»Profit od kapitalâ potiče uvijek iz okolnosti što oni primaju na se jedan dio rada koji bi čovjek morao obavljati svojim rukama, tj. što obavljaju jedan dio rada preko granica čovjekovih ličnih napora, koji on sam ne bi mogao da izvede. Mršav profit, koji po pravilu postižu vlasnici mašina u slavljenju sa cijenom rada koji one zamjenjuju, možda će izazvati sumnju u tačnost ovog mišljenja. Parni šmrk, na primjer, izvuče za dan više vode iz ugrijenokopa nego što tri stotine ljudi mogu da iznesu na svojim ledima, čak i kad bi dodavali čabrove jedni drugima, i nema sumnje da on zamjenjuje njihov rad s mnogo manje troškova. Isti je slučaj sa svim mašinama. Dosadašnji ljudski rad, na čije su mjesto stupile, moraju one da obavljaju po nižoj cijeni... Uzmimo da pronalazač neke mašine koja obavlja rad za četvoricu, dobije patent: u tome slučaju, pošto isključiva povlastica sporečava svalku konkurencoju, izuzev onu koja je rezultat rada radnika, jasno je da će njihova najamnina za vrijeme čitavog trajanja povlastica biti mjerilo cijene koju će pronalazač odrediti za svoje proizvode, tj. da bi se osigurao narudžbe, on će tražiti malo manje nego što iznosi najamnina za rad koji njegova mašina zamjenjuje. Ali čim povlastica istekne, uvode i drugi iste takve mašine koje se takođe s njegovom. Tada će on svoju cijenu određivati prema opštem principu, čimeći je zavisnom od količine mašina. Profit investiranih kapitala... mada je rezultat zamjenjenog rada, konačno se ne upravlja prema vrijednosti tog rada, već, kao i u svim ostalim slučajevima, prema konkurenциji među vlasnicima kapitala, a njegovu visinu određivaće uvijek sraznjera količine kapitala, nađenih za tu upotrebu, prema tražnji koja za njima postoji.« [Str. 119, 123, 124, 125, 134.]

Na kraju krajeva, dokle god u novoj industriji profit bude veći nego u drugima, biće, prema tome, kapitalâ koji će uskakati u novu industriju, sve dok profitna stopa ne padne na opšti nivo.

Vidjeli smo kako primjer sa željeznicom nije bio nimalo pogodan da iole osvijetli fikciju društvo kao ličnost-društvo. Ali g. Prudon ipak smjelo nastavlja svoj govor:

»Kad su ove tačke razjašnjene, sasvim je lako objasniti zašto svakom proizvođaču rad mora dati izvjestan suvišaš.« [I, 77.]

Ono što sad dolazi pripada klasičnoj antici. To je poetična priča kojoj je cilj da čitaoca osvježi poslije napora što mu ih je morala prouzrokovati tačnost matematičkih dokaza prije toga. Gospodin Prudon naziva svoje društvo-ličnost *Prometejem*, i veliča njegova djela na sljedeći način:

»Izlazeći iz krila prirode, Prometej, dražesno trome, budi se u život itd. itd. Prometej se laća posla, i od prvog dana, prvog dana drugog stvorenja svijeta, Prometejev proizvod, tj. njegovo bogatstvo, njegovo blagostanje, jednako je deset. Drugog dana, Prometej dijeli svoj rad, i njegov proizvod postaje ravam stotini. Trećeg i svakog sljedećeg dana Prometej pronađući mašine, otkriva nova korisna svojstva stvari, nove snage u prirodi... Na svakom koraku njegove rabinosti penju se brojke njegove proizvodnje i objavljaju mu uvećanu sreću. I najzad, pošto za njega trošiti znači proizvoditi, jasno je da svaki dan potrošnje, odnoseći samo proizvod prošlog dana, ostavlja za sljedeći dan jedan suvišak proizvoda.« [I, 77 - 78.]

Ovaj Prometej g. Prudona je čudan svat, podjednako slab i u logici i u političkoj ekonomiji. Dok nas poučava kako podjela rada, primjena mašina, iskorišćavanje prirodnih snaga i tehničkih nauka povećavaju čovjekovu proizvodnu snagu i daju višak naspram onog što proizvodi izolovan rad, ovaj novi Prometej ima samo tu nesreću da dolazi prekasno. A čim Prometej stane govoriti o proizvodnji i potrošnji, on postaje doista groteskan. Za njega, trošiti znači proizvoditi; on danas troši ono što je juče proizveo, i tako je uvijek za jedan dan naprijed. Taj dan naprijed je njegov »suvišak rada«. Ali trošeći danas ono što je proizveo juče, on je prvog dana, koji nije imao prethodnika, sigurno morao da radi za dva dana da bi ubuduće imao dan viška. Kako je Prometej postigao taj višak prvog dana kad nije bilo ni podjele rada, ni mašina, niti poznavanja drugih prirodnih snaga osim vatre? Kao što vidimo, time što je bačeno unazad, do »prvog dana drugog stvaranja svijeta«, pitanje nije pomaknuto ni koraka naprijed. Ovaj način objašnjavanja stvari pomalo je i grčki i jevrejski, mističan i alegoričan u isto vrijeme, i daje g. Prudonu puno pravo da kaže:

»Ja sam teorijski i činjenicama dokazao princip da svaki rad mora dati neki suvišak.« [I, str. 79.]

Činjenice, to je onaj famozni račun; teorija, ovaj mit o Prometeju.

»Ali«, produžuje g. Prudon, »ovaj princip, siguran kao kakvo aritmetičko pravilo, još je daleko od toga da se ostvari za cijeli svijet. Dok uslijed napretka zajedničkog rada radni dan svakoga pojedinog radnika daje sve veći proizvod, i dok bi prema tome radnik nužno morao da sa istom najamninom bude iz dana u dan bogatiji, u društvu ima staleža koji se bogate i staleža koji propadaju.« [I, 79 - 80.]

Godine 1770. iznosilo je stanovništvo Ujedinjene Kraljevine Velike Britanije petnaest miliona, a proizvodno stanovništvo tri miliona. Tehnička snaga proizvodnje bila je ravna otprilike stanovništvu od dvanaest miliona; bilo je, dakle, ukupno petnaest miliona proizvodnih snaga. Razmjera pro-

izvodne sposobnosti prema stanovništvu bila je dakle 1 : 1, a tehničke snage prema ručnoj 4:1.

Godine 1840. iznosilo je stanovništvo blizu trideset miliona, a proizvodno stanovništvo šest miliona, dok se tehnička snaga popela na 650 miliona, tj. odnosila se prema ukupnom stanovništvu kao 21:1, a prema ručnoj snazi kao 108:1.

To znači da je radni dan u engleskom društvu za sedamdeset godina stekao u pogledu proizvodnosti višak od 2700%, tj. godine 1840. proizvodio je dvadeset i sedam puta više nego 1770. godine. Po g. Prudonu, pitanje bi se moralo postaviti ovako: Zašto engleski radnik nije bio 1840. dvadeset i sedam puta bogatiji nego 1770? Da bi se postavilo ovakvo pitanje, mora se, naravno, pretpostaviti da su Englezi mogli da proizvedu to bogatstvo i bez istorijskih uslova pod kojim je ono bilo proizvedeno, uslova kao što su: akumulacija privatnih kapitala, moderna podjela rada, mašinski pogon, anarhična konkurencija, sistem najamnog rada, najzad sve što počiva na klasnoj suprotnosti. A ovamo, baš to su bili uslovi opstanka za razvitak proizvodnih snaga i suviška rada. Prema tome, da bi se postigao ovaj razvitak proizvodnih snaga i ovaj suvišak rada, morale su postojati klase koje su vukle profite i klase koje su propadale.

Pa šta je, na kraju krajeva, ovaj Prometej koga je g. Prudon uskrsnuo? To je društvo, to su društveni odnosi zasnovani na klasnoj suprotnosti. Ovi odnosi nisu odnosi pojedinca prema pojedincu već odnosi radnika prema kapitalisti, zakupnika prema zemljoposjedniku itd. Zbrišete li ove odnose, uništili ste cijelo društvo, i vaš Prometej ostaje samo avet bez ruku i nogu, tj. bez radionice s mašinama, bez podjele rada, jednom riječi bez ičega što ste mu u početku bili dali da bi mogao da postigne ovaj suvišak rada.

Ako bi, dakle, u teoriji bilo dovoljno da se zajedno s g. Prudonom protumači formula suviška rada u smislu jednakosti bez obzira na savremene uslove proizvodnje, onda bi u praksi moralo biti dovoljno da se izvrši jednaka raspodjela svih danas stečenih bogatstava među radnike, bez ikakve promjene današnjih uslova proizvodnje. Ova raspodjela ne bi zacijelo pojedinim učesnicima obezbijedila neko veliko blagostanje.

Ali g. Prudon nije toliko pesimist kao što bi se lako moglo povjerovati. Pošto je srazmjernost za njega sve, on je prisiljen da u gotovom Prometeju, tj. današnjem društvu, vidi početak ostvarenja svoje najmilije ideje.

»Ali je i napredak bogatstva, tj. *srazmjernost vrijednosti*, zakon koji svugdje vlada; pa kad ekonomisti na tužbe socijalista ističu napredak u umnožavanju nacionalnog bogatstva i ublažavanje položaja

čak i najnesrećnijih klasa, oni i ne skuteći objavljaju istinu koja je osuda njihovih teorija.« [I, str. 80.]

Šta je zapravo kolektivno, nacionalno bogatstvo? Bogatstvo buržoazije, ali ne bogatstvo svakoga pojedinog buržuja. Pa lijepo, šta su drugo ekonomisti uradili nego objasnili kako se pod sada postojećim odnosima proizvodnje razvilo bogatstvo buržoazije, i kako još mora rasti. Što se tiče radničke klase, još je vrlo sporno pitanje da li se njen položaj poboljšao uslijed umnožavanja tobožnjeg nacionalnog bogatstva. Kad nam ekonomisti, da bi potkrijepili svoj optimizam, navode primjer radnika engleske pamučne industrije, oni vide njihov položaj samo u rijetkim momentima industrijskog poleta. Ti momenti poleta odnose se prema epohama kriza i zaštaja u »tačnoj srazmjeri« kao 3:10. Ali su ekonomisti, kad su govorili o poboljšanju, htjeli možda da govore o onim milionima radnika koji su u Istočnoj Indiji morali da propadnu da bi milionu i po radnika zaposlenih u istoj industriji u Engleskoj dali na deset godina tri godine poleta.

Što se tiče povremenog učešća u umnožavanju nacionalnog bogatstva, to je nešto drugo. Teorija ekonomista objašnjava činjenicu povremenog učešća. To nikako nije njena »osuda«, kako kaže g. Prudon, već njena potvrda. Ako bi imalo šta da se osudi, to bi sigurno bio sistem g. Prudona, koji bi radnika, kako smo pokazali, dotjerao na minimum najamnine uprkos uvećanju bogatstva. On bi izvršio primjenu tačne srazmjernosti vrijednosti, »vrijednosti konstituisane« radnim vremenom, jedino dotjerujući radnika na minimum najamnine. Baš zato što najamnina, uslijed konkurencije, oscilira oko cijene životnih sredstava potrebnih za radnikovo održanje, može on, ma i u maloj mjeri, da učestvuje u razvitku društvenog bogatstva, ali isto tako i da propadne od bijede. To je sva teorija ekonomista koji se ne predaju iluzijama.

Poslije svojih dugih izleta u pitanja željeznica, Prometeja i novog društva koje treba da se preuredi na »konstituisanoj vrijednosti«, g. Prudon se pribira, obuzima ga osjećanje i on uzvikuje očinskim tonom:

»Ja preklinjem ekonomiste neka se za časak, u dubini svoga srca, daleko od predrasuda koje ih zbujuju i bez obzira na položaje koje zauzimaju ili za kojima teže, na interesu kojima služe, na odbavanja koja gode njihovoj ambiciji i na znake uvažavanja koji prijaju njihovoj taštini — neka se zapitaju i kažu da li se njima do danas princip da svaki rad mora dati suvišak pokazao s ovim lancem premisa i zaključaka koji smo mi postavili.« [I, str. 80.]

Metafizika političke ekonomije

§ 1. Metod

Evo nas usred Njemačke! Moraćemo govoriti o metafizici i kad budemo govorili o političkoj ekonomiji. A i u tome ćemo samo ići za »protivrječnostima« g. Prudona. Maločas nas je prisiljavao da govorimo engleski, čak da budemo kakvi-takvi Englezzi. Sad se ocjena mijenja. Gospodin Prudon nas premješta u našu drugu domovinu i prisiljava nas da se ponovo i protiv volje pojavimo u svojstvu Nijemca.

Ako Englez pretvara ljudе u šešire, Nijemac pretvara šešire u ideje. Englez je Rikardo, bogati bankar i ugledni ekonomist, Nijemac je Hegel, obični profesor filozofije na Berlinskom univerzitetu.

Luj XV, posljednji absolutni kralj i predstavnik propadanja francuskog kraljevstva, imao je ličnog ljekara koji je bio prvi ekonomist Francuske. Taj lekar, taj ekonomist, predstavljaо je predstojeći i sigurni trijumf francuske buržoazije. Ljekar Kene napravio je od političke ekonomije nauku i sažeto je izložio u svojoј čuvenoj *Ekonomskoj tablici*. Pored hiljadu i jednog komentara koji su objavljeni povodom te tablice, imamo i jedan od samog Kenea. To je *Analiza ekonomiske tablice*, propraćena sa »sedam važnih primjedaba«.^[14]

Gospodin Prudon je drugi doktor Kene. On je Kene metafizike političke ekonomije.

A sad, kako se po Hegelu metafizika, cijela filozofija, rezimira u metodu, moraćemo pokušati da objasnimo metod g. Prudona, u najmanju ruku isto toliko mračan koliko i *Ekonomска tablica*. Zbog toga ćemo učiniti sedam više ili manje važnih primjedaba. Ako doktor Prudon ne bude našim primjedbarsma zadovoljan, onda neka odigra ulogu opata Bodoa i neka sam da »objašnjenje ekonomsko-metafizičkog metoda«.^[15]

Prva primjedba

„Mi ne dajemo istoriju po vremenskom redu, već po sukcesiji ideja. Ekonomiske faze ili kategorije u svome ispoljavanju čas su jednovremene, čas obrnute... Tako ekonomске teorije nisu bez svoje logičke sukcesije i svoga reda u umu; laskamo sebi da smo ovaj poredak mi otkrili.“ (Prudon, tom I, str. [145] - 146.)

Nema sumnje da je g. Prudon htio da zaplaši Francuze sručujući im na glavu kvazihegelovske fraze. Imamo, dakle, posla s dvojicom: prvo sa g. Prudonom, a onda s Hegelom. Čime se g. Prudon izdvaja od ostalih ekonomista? I kakvu ulogu igra Hegel u političkoj ekonomiji g. Prudona?

Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podjelu rada, kredit, novac itd. kao stalne, nepromjenljive, vječite kategorije. Gospodin Prudon, koji te kategorije zatiče potpuno formirane, hoće da nam objasni čin formiranja, rađanje ovih kategorija, načela, zakona, ideja, misli.

Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa. Gospodinu Prudonu, pošto je te odnose shvatio kao princip, kao kategorije, kao apstraktne misli, ostaje samo da unese *red* u te misli, koje se nalaze u abecednom redu na kraju svake rasprave iz političke ekonomije. Materijal ekonomista je život djelatnih i djelujućih ljudi; materijal g. Prudona jesu dogme ekonomista. Ali čim neko ne prati istorijsko kretanje odnosa proizvodnje — a kategorije su samo njihov teorijski izraz; čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli, samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je, htio-ne htio, primoran da porijeklo tih misli izvodi iz kretanja čistog uma. Kako čisti, vječiti, bezlični um rađa te misli? Čime se on služi da ih proizvede?

Kad bismo u hegeljanstvu bili neutrašivi kao g. Prudon, mi bismo rekli: um se razlikuje u sebi samom od sebe sama. Šta to znači? Pošto bezlični um nema van sebe ni tla na koje bi se mogao postaviti ni objekta kome bi se mogao suprostaviti, niti subjekta s kojim bi se mogao spojiti, prisiljen je da se pretura preko glave i da se sam postavlja, protivstavlja, sastavlja — pozicija, opozicija, kompozicija. Grčki govoreći, imamo: tezu, antitezuzu i sintezu. A za one koji ne poznaju Hegelov jezik, navodimo posvećenu formulu: afirmacija, negacija, negacija negacije. To se zove govoriti. Doduše, to nije jevrejski, s dopuštenjem g. Prudona; ali to je jezik toga čistog uma odvojenog od individue. Namjesto obične individue i njenoga običnog načina govora i mišljenja, imamo samo ovaj obični način po sebi, bez individue.

Zar je čudnovato što se svaka stvar u krajnjoj apstrakciji, jer je riječ o apstrakciji a ne o analizi, prikazuje kao logička kategorija? Zar je čudnovato što ćete, ako postepeno rušite sve što čini individualnost jedne kuće, ako apstrahuјete od materijala iz koga se sastoji, od oblika kojim se odlikuje, napisljeku imati pred sobom još samo jedno tijelo; što ćete, ako apstrahuјete od kontura toga tijela, ubrzo imati još samo prostor; što nećete, ako budete najzad apstrahovali i od dimenzija toga prostora, napisljeku imati više ništa osim kvantitet po sebi, logičku kategoriju kvantiteta. Ako ovakvim načinom dosljedno apstrahuјemo od svakog subjekta, od svih njegovih tobožnjih akcidencija, živih ili neživih, ljudi ili stvari, onda ćemo s pravom moći da kažemo da u krajnjoj apstrakciji kao supstanca preostaju još samo logičke kategorije. Tako će i metafizičari, koji čineći ovakve apstrakcije uobražavaju da vrše analizu, i koji što se više udaljavaju od predmetâ drže da im se tim više približavaju i u njih prodiru — ti metafizičari će sa svoje strane biti u pravu da kažu da su stvari ovog svijeta samo vezovi na mrežastoj podlozi izatkanoj od logičkih kategorija. To i jeste ono što razlikuje filozofa od hrišćanina. Hrišćanin zna samo za jedno otjelovljenje *logosa*¹, uprkos logici; za filozofa nema nigdje kraja otjelovljenjima. Da se sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi može apstrahovanjem svesti na logičku kategoriju, da se na taj način cij stvarni svijet može utopiti u svijet apstrakcija, u svijet logičkih kategorija, ko bi se tome čudio?

Sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi, postoji, živi samo posredstvom nekog kretanja. Tako kretanje istorije rađa društvene odnose, kretanje industrije daje nam industrijske proizvode itd.

Kao što smo svaku stvar apstrahovanjem pretvorili u logičku kategoriju, isto tako treba samo da apstrahuјemo od svake posebne osobine raznovrsnih kretanja pa da dođemo do kretanja u apstraktnom stanju, do čisto formalnog kretanja, do čisto logičke formule kretanja. Ko u logičkim kretanjima nalazi supstancu svih stvari, taj uobražava da je u logičkoj formuli kretanja našao *apsolutni metod* koji ne samo što objašnjava sve stvari nego obuhvata i kretanje stvari.

To je onaj absolutni metod o kom Hegel kaže:

»Metod je *apsolutna*, jedina, najviša, beskrajna snaga kojoj se ne može oduprijeti nijedna stvar. On je tendencija umra da u svakoj stvari nađe i prepozna sama sebe.«^[16] (*Logik*, Bd. III [str. 320-231].)

Kad se svaka stvar svede na logičku kategoriju, a svako

¹ riječi

kretanje, svaki čin proizvodnje na metod, iz toga prirodno izlazi da se svako jedinstvo proizvoda i proizvodnje, stvari i kretanja, svodi na neku primijenjenu metafiziku. Ono što je Hegel uradio za religiju, pravo itd. pokušava g. Prudon da uradi za političku ekonomiju.

Pa šta je onda taj absolutni metod? Apstrakcija kretanja. Šta je apstrakcija kretanja? Kretanje u apstraktном stanju. Šta je kretanje u apstraktnom stanju? Čisto logička formula kretanja ili kretanje čistog uma. U čemu se sastoji kretanje čistog uma? Postaviti se, protivstaviti se sam sebi i napisjetku se sa samim sobom ponovo u jednome sastaviti; formulirati se kao teza, antiteza i sinteza, ili, najzad, afirmirati se, negirati se i negirati svoju negaciju.

Šta čini um da bi se afirmirao, da bi se postavio kao određena kategorija? To je stvar samog uma i njegovih apologeta.

Ali kad je um jednom već dospio do toga da se postavi kao teza, ova teza, ova misao, suprotstavljajući se sama sebi, cijepa se na dvije protivrječne misli, na pozitivno i negativno, na Da i Ne. Borba ova dva suprotna elementa, sadržana u antitezi, sačinjava dijalektičko kretanje. Time što Da postaje Ne, što Ne postaje Da, što Da postaje istovremeno Da i Ne, a Ne postaje istovremeno Ne i Da, suprotnosti se održavaju u ravnoteži, neutralizuju se, ukidaju se. Stapanje ovih dviju protivrječnih misli sačinjava novu misao, njihovu sintezu. Ova nova misao ponovo se cijepa u dvije protivrječne misli, koje se sa svoje strane opet stapanju u novu sintezu. Iz ovoga stvaralačkog rada rađa se grupa misli. Ova grupa misli ima isto dijalektičko kretanje kao i jednostavna kategorija, a kao antitezu ima neku suprotnu grupu. Iz ove dvije grupe misli nastaje nova grupa misli, njihova sinteza.

Kao što iz dijalektičkog kretanja jednostavnih kategorija nastaje grupa, tako iz dijalektičkog kretanja grupa nastaje niz, a iz dijalektičkog kretanja nizova cijeli sistem.

Primjenite taj metod na kategorije političke ekonomije, pa ćete dobiti logiku i metafiziku političke ekonomije, ili ćete, drugim riječima, svakome poznate ekonomske kategorije prevesti na jedan slabo poznat jezik, u kome izgledaju kao da su upravo nove novcate iskočile iz glave koja je čisti um; tako izgleda da te kategorije jedna drugu rađaju, da se povezuju i nadovezuju jedna na drugu posredstvom samog dijalektičkog kretanja. Ali neka se čitalac ne plaši ove metafizike sa svim njenim skelama od kategorija, grupa, redova i sistema. Uprkos velikom trudu g. Prudona da se popne na visine sistema protivrječja, on ipak nije mogao nikad da se popne više od dvije prve stepenice proste teze i antiteze; pa

se i na te dvije popeo samo dvaput, pri čemu je jedanput pao na ledja.

Dosad smo izložili samo Hegelovu dijalektiku. Docnije ćemo vidjeti kako je g. Prudon uspio da je sroza na najkukavnije razmjere. Tako je za Hegela sve što se dogodilo i što se još događa upravo ono što se događa u njegovom vlastitom umovanju. Tako je filozofija istorije samo istorija filozofije, njegove vlastite filozofije. Nema više »istorije prema vremenskom redu«, postoji samo »sukcesija ideja u umu«. On vjeruje da može konstruisati svijet pomoću kretanja misli, dok stvarno, samo sistematski rekonstruiše i po absolutnom metodu klasificiraju misli koje su u svačoj glavi.

Druga primjedba

Ekonomski kategorije su samo teorijski izrazi, apstrakcije društvenih odnosa proizvodnje. Gospodin Prudon, uzimajući kao pravi filozof stvari naopako, vidi u stvarnim odnosima samo otjelovljenje onih principa, onih kategorija koje su, kao što nam opet kaže g. Prudon filozof, drijemale u kriju »bezličnoguma čovječanstva«.

Gospodin Prudon, ekonomist, shvatio je sasvim dobro da ljudi izrađuju sukno, platno, svilene materije u određenim odnosima proizvodnje. Ali ono što nije shvatio jeste da su ovi određeni društveni odnosi isto tako proizvodi ljudi kao i sukno, platno itd. Društveni odnosi tjesno su povezani s proizvodnim snagama. Stičući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i sve svoje društvene odnose. Ručni mlin daje vam društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo s industrijskim kapitalistima.

Ali isti ljudi koji društvene odnose uređuju saobrazno načinu svoje materijalne proizvodnje, proizvode i principe, ideje, kategorije, saobrazno svojim društvenim odnosima.

Tako su ove ideje, ove kategorije, isto tako malo vječite kao i odnosi koje izražavaju. One su *istorijski i prolazni* proizvodi.

U toku je stalno rastenje proizvodnih snaga, razaranje društvenih odnosa, stvaranje ideja; nepokretna je jedino apstrakcija kretanja — *mors immortalis*.^[17]

Treća primjedba

Odnosi proizvodnje svakog društva čine cjelinu. Gospodin Prudon shvaća ekonomске odnose kao odgovarajući broj društvenih faza koje jedna drugu proizvode, potiču jedna iz druge kao antiteza iz teze, i u svojoj logičkoj sukcesiji ostvaruju bezlični um čovječanstva.

Jedina je nezgoda ovog metoda što g. Prudon, čim pristupi istraživanju jedne od tih faza, ne može da je objasni a da ne pribjegne svima drugim društvenim odnosima, premda te odnose još nije stvorio pomoći svoga dijalektičkog kretanja. Kad poslije toga g. Prudon prelazi na stvaranje drugih faza pomoći čistog uma, on postupa kao da pred sobom ima novorođenčad, zaboravljujući da su isto toliko stare kao i prva.

Tako, da bi dospio do konstituisane vrijednosti koja je za njega osnovica svekolikog ekonomskog razvijanja, on nije mogao da bude bez podjele rada, konkurenkcije itd. Međutim, u nizu, u razumu g. Prudona, u logičkoj sukcesiji, ti odnosi još nikako nisu postojali.

Ko s kategorijama političke ekonomije izgrađuje zgradu nekog ideološkog sistema, taj razjedinjuje članove društvenog sistema. Taj onda svakog člana društva pretvara u odvojeno društvo, a potom ova odvojena društva istupaju jedno za drugim. I doista, kako bi sama logička formula kretanja, sukcesije, vremena mogla da objasni društveno tijelo u kome svi odnosi istovremeno postoje i oslanjaju se jedan na drugi?

Cetvrta primjedba

Pogledajmo sad kakvim promjenama podvrgava g. Prudon Hegelovu dijalektiku primjenjujući je na političku ekonomiju.

Za g. Prudona svaka ekonomski kategorija ima dvije strane: dobru i rđavu. On gleda na kategoriju kao što sitni buržuj gleda na velike ljude istorije: Napoleon je velik čovjek; Napoleon je učinio mnogo dobra, a učinio je i mnogo zla.

Dobra strana i rđava strana, prednost i nedostatak uzeti zajedno, čine za g. Prudona protivrečje u svakoj ekonomskoj kategoriji.

Problem koji treba riješiti jeste: dobru stranu sačuvati, rđavu odstraniti.

Ropstvo je ekonomski kategorija kao i svaka druga. Dakle, i ona ima svoje dvije strane. Ostavimo rđavu, pa govoriti

mo samo o lijepoj strani ropstva. Razumije se, ovdje je riječ samo o neposrednom ropstvu, o ropstvu crnaca u Surinamu, u Brazilu, u južnim državama Sjeverne Amerike.

Neposredno ropstvo isto je toliko stožer buržoaske industrije koliko i maštine, kredit itd. Bez ropstva nema pamuka; bez pamuka nema moderne industrije. Ropstvo je dalo vrijednost kolonijama; kolonije su stvorile svjetsku trgovinu, a svjetska je trgovina uslov za veliku industriju. Ropstvo je, dakle, ekomska kategorija od najveće važnosti.

Bez ropstva bi se Sjeverna Amerika, najnaprednija zemlja, pretvorila u patrijarhalnu zemlju. Zbrisite sa svjetske karte Sjevernu Ameriku, pa ćete imati anarchiju, potpunu propast trgovine i moderne civilizacije. A uklonite li ropstvo, zbrisali ste Ameriku sa svjetske karte.*

Zato što je ekomska kategorija, ropstvo se uvijek nalazilo među ustanovama naroda. Moderni su narodi samo znali da maskiraju ropstvo u svojim zemljama, dok su ga Novom svijetu nametnuli neprikriveno.

Šta će g. Prudon uraditi za spas ropstva? On će postaviti *problem*: sačuvati dobru stranu te ekomske kategorije, a uništiti rđavu.

Hegel nema problema za postavljanje. On zna samo za dijalektiku. Od Hegelove dijalektike g. Prudon ima samo način izražavanja. Njegov vlastiti dijalektički metod sastoji se u dogmatičkom razlikovanju dobra i zla.

Uzmimo časkom samog g. Prudona kao kategoriju; ispitajmo njegove dobre i rđave strane, njegove prednosti i njegove nedostatke.

Ako u poređenju s Hegelom ima preim秉stvo što postavlja probleme koje je naumio da riješi za najveću dobrobit čovječanstva, ima i nedostatak što ostaje potpuno neplođan kad djelatnošću dijalektičkog stvaranja treba da donese na svijet kakvu novu kategoriju. Ono što sačinjava dijalektičko kretanje jeste uporedno postojanje obiju protivrječnih strana, njihova borba i njihovo stapanje u neku novu kategoriju. Zato već samo postavljanje problema da se uništi rđava strana

* Ovo je bilo sasvim tačno za 1847. Svjetska trgovina Sjeverne Amerike tada se ograničavala poglavito na uvoz useljenika i industrijskih proizvoda i na izvoz pamuka i duvana, dakle, proizvoda robovskog rada južnih država. Sjeverne države proizvodile su poglavito žito i meso za robovske države. Tek otkako je Sjever počeо proizvoditi žito i meso za izvoz i uz to postao industrijska zemlja, i otkako je američki monopol pamuka dobio jaku konkureniju u Indiji, Egiptu, Brazilu itd., postalo je ulicanje ropstva mogućno. Pa čak i tada je ono imalo za posljedicu propast Juga, kome nije pošlo za rukom da otvoreno ropstvo crnaca zamijeni prikrivenim ropstvom indijskih i kineskih kulija. — [Engelsova napomena u njemačkom izdanju od 1885.]

presijeca dijalektičko kretanje. Ne postavlja se i ne suprotstavlja se više sama sebi protivrječjem svoje prirode kategorija, već se g. Prudon otima, koprca i muči između dviju strana kategorija.

Zapavši tako u čorsokak iz koga je teško osloboditi se dopuštenim sredstvima, g. Prudon čini iznenada pravi džinovski skok, koji ga jednim jedinim mahom prenosi u novu kategoriju. I sad se pred njegovim začuđenim očima otkriva *sukcesija u umu*.

On uzima prvu kategoriju na koju nađe i proizvoljno joj pripisuje svojstvo da lijeći nedostatke kategorije koju treba iščistiti. Tako, ako ćemo vjerovati g. Prudonu, porezi liječe nedostatke monopolja; trgovinski bilans nedostatke poreza; zemljoposjed nedostatke kredita.

Uzimajući tako sve ekonomiske kategorije jednu za drugom i praveći od jedne *ustuk* za drugu, g. Prudon uspijeva da iz te zbrke protivrječja i njihovih ustuka napravi dvije sve-ske protivrječja, koje je sasvim tačno nazvao *Sistem ekonomskih protivrječja*.

Peta primjedba

»U apsolutnom umu sve su ove ideje... podjednako jednostavne i opšte... Doista, do nauke dolazimo samo tako što naše ideje izrađujemo kao neku vrstu skele. Ali je istina po sebi nezavisna od tih dijalektičkih figura i slobodna od kombinacija našeg duha.« (Prudon, tom II, str. 97.)

Eto gdje je metafizika političke ekonomije preokretom čija nam je tajna sad poznata najedanput postala iluzija! Nikad g. Prudon nije rekao veću istinu. Sasvim je tako: od onoga časa kad se proces dijalektičkog kretanja svede na jednostavnu proceduru da se dobro stavi nasuprot rđavom, da se postave problemi kojima je težnja da otklone rđavo i da se jedna kategorija proglaši kao ustuk za drugu, od toga časa kategorije više nemaju samodjelatnosti; ideja »više ne funkcioniše«, ona više nema života u sebi. Ona se više ne postavlja u kategorijama, niti se na njih raspada. Sukcesija kategorija pretvorila se u neku vrstu *skele*. Dijalektika više nije kretanje apsolutnog uma. Nema više dijalektike, najviše još ako ima samo čistog morala.

Kad je g. Prudon govorio o *sukcesiji u razumu*, o *logičkoj sukcesiji kategorija*, izjavio je bio pozitivno da ne želi da dâ istoriju po vremenskom redu, a to će reći, prema g. Prudonu, po istorijskoj sukcesiji u kojoj su se kategorije *pojavljivale*. Za njega se tada sve zbivalo u čistom eteru uma. Sve je trebalo da se pomoću dijalektike izvodi iz toga etera.

A sad, kad tu dijalektiku treba primijeniti u praksi, um ga ostavlja na cijelihu. Dijalektika g. Prudona iznevjerila je Hegelovu dijalektiku, i tako je g. Prudon prisiljen da kaže da red u kome nam on daje ekonomski kategorije nije više onaj red u kome se one jedna iz druge razvijaju. Ekonomski evolucije nisu više evolucije samoguma.

Pa šta nam g. Prudon zapravo daje? Stvarnu istoriju, tj. po pameti g. Prudona, red u kome su se kategorije *očitovali* u toku vremena? Ne! Istoriju kakva se zbiva u samoj ideji? Još mnogo manje. Dakle, ni profanu istoriju kategorija, ni njihovu svetu istoriju! Pa kakvu nam istoriju onda daje? Istoriju svojih vlastitih protivrječja. Pogledajmo kako ona marsiraju i vuku za sobom g. Prudona.

Prije nego što predemo na to ispitivanje, koje daje povoda za šestu važnu primjedbu, imamo da učinimo još jednu manje važnu primjedbu.

Uzmimo s g. Prudonom da stvarna istorija, istorija po vremenskom redu, jeste istorijska sukcesija u kojoj su se ideje, kategorije, principi očitovali.

Svaki je princip imao svoj vijek u kome se otkrio: tako je princip autoriteta, na primjer, imao 11. vijek, kao što je princip individualizma imao 18. Sljedstveno, uvijek je stoljeće priпадalo principu, a ne princip stoljeću. Drugim riječima: princip je stvarao istoriju, a ne istorija princip. A kad se onda, da bismo spasli i principe i istoriju, upitamo zašto se neki princip javio baš u 11. ili 18. vijeku, a ne u nekom drugom, neminovno ćemo biti prisiljeni da potamko ispitamo kakvi su ljudi bili u 11. a kakvi u 18. vijeku, kakve su bile njihove potrebe, njihove proizvodne snage, njihov način proizvodnje, sirovine njihove proizvodnje, najzad kakvi su bili odnosi čovjeka prema čovjeku, odnosi koji su proizlazili iz svih tih uslova opstanka. Zar promiknuti u sva ova pitanja ne znači iznositi stvarnu, profanu istoriju ljudi svakog vijeka, zar ne znači predstaviti te ljudi u isti mah i kao autore i kao glumce njihove vlastite drame? Ali od onog časa kad ljudi predstavite kao glumce i autore njihove vlastite istorije, vi ste se, zaobilaznim putem, vratili na pravu polaznu tačku, jer ste napustili vječite principe od kojih ste bili pošli.

Ali se g. Prudon nije osmijelio da odmakne dovoljno daleko prijekim putem kojim udara ideolog da bi izbio na veliki drum istorije.

Šesta primjedba

Udarimo prijekim putem s g. Prudonom.

Dopustimo da su ekonomski odnosi, posmatrani kao *nepromjenjivi zakoni*, kao *vječiti principi*, kao *idealne kategorije*, postojali prije djelatnih i djelujućih ljudi; dopustimo i to da su ti zakoni, ti principi, te kategorije od početka vremena drijemali »u bezličnom umu čovječanstva«. Mi smo već vidjeli da sa svim tim nepromjenljivim, nepokretnim vječnostima istorija prestaje postojati; u najboljem slučaju postoji istorija u ideji, tj. istorija koja se odražava u dijalektičkom kretanju čistoguma. A kad kaže da se ideje u dijalektičkom kretanju više ne »diferenciraju«, g. Prudon je uništil i *sjenku kretanja i kretanje sjenki*, pomoću kojih bi se još moglo stvoriti nešto što bi ličilo na istoriju. Umjesto toga, on svoju vlastitu nemoc podmeće istoriji, baca odgovornost na sve, čak i na francuski jezik.

»Nije, dakle, tačno«, veli filozof g. Prudon, »kazati da se nešto događa, da se mešto proizvodi: u civilizaciji kao i u svemiru, sve postoji, sve djeluje oduvijek... Ovako je i sa cijelom socijalnom ekonomijom.« (Tom II, str. 102.)

Stvaralačka snaga protivrječja koja *funkcionišu*, i koja čine da g. Prudon funkcioniše, tako je silna da, kad hoće da objasni istoriju, on mora da je poriče, kad hoće da objasni sukcesiju društvenih odnosa, on poriče da se *išta može dogoditi*, kad hoće da objasni proizvodnju u svima njenim fazama, on spori da se *išta može proizvesti*.

Tako za g. Prudona nema više ni istorije ni sukcesije ideja, pa ipak je njegova knjiga još tu; i baš je ta knjiga, po njegovim vlastitim riječima, »*istorija prema sukcesiji ideja*«. Kako da nađe formulu — jer g. Prudon je čovjek formulā — koja bi mu pomogla da se *jednim jedinim skokom* prebací preko svih svojih protivrječja?

U tu svrhu on je pronašao novi um, koji nije ni čisti i djevičanski absolutni um, niti obični um kakav je kod ljudi koji su se u raznim vjekovima javljali i djelali, već je neki sasvim naročiti um, um društva uzetog kao ličnost, *čovječanstva* kao subjekta, koji se pod perom g. Prudona pojavljuje katkad i kao »*genije društva*«, kao »*opšti um*«, a u krajnjoj liniji kao »*ljudski um*«. Pa ipak se ovaj um, opremljen tolikim nazivima, svaki čas odaje kao individualni um g. Prudona s njegovom dobrom i rđavom stranom, s njegovim ustupcima i problemima.

»Ljudski um ne stvara istinu«, koja se skriva u dubini absolutnog, vječnoguma. On je može samo otkriti. Ali su istine koje je on dosad otkrio nepotpune, nedovoljne, a otu-

da i protivrječne. Dakle i ekonomski kategorije, pošto su i one istine koje je pronašao i otkrio ljudski um, genije društva, isto su tako nepotpune i nose u sebi klicu protivrječja. Prije g. Prudona genije društva vidio je samo *suprotne elemente*, a ne i *sintetičnu formulu*, dok se u *apsolutnom umu* to dvoje nalazi istovremeno. Kako su ekonomski odnosi samo ovozemaljsko ostvarenje ovih nedovoljnih istina, ovih nepotpunih kategorija, ovih protivrječnih pojmova, to su i oni po sebi puni protivrječja i pokazuju dvije strane, od kojih je jedna dobra a druga rđava.

Pronaći cijelu istinu, pojam u njegovoј savršenoj punoći, sintetičnu formulu koja će ukinuti protivrječe, to je zadatak društvenoga genija. Eto još jednog razloga što je, u uobrazilji g. Prudona, ovaj isti genije bio gonjen od jedne kategorije do druge, a da sa cijelom baterijom svojih kategorija dosad još nije uspio da od boga, od absolutnoguma, otme sintetičnu formulu.

»Najprije društvo (društveni genije) postavlja neku prvu činjenicu, neku *hipotezu...* istinsku antinomiju, čiji se suprotni rezultati odigravaju u društvenoj ekonomiji na isti način kojim bi se njene konsekvencije mogle izvesti u duhu, tako da se industrijski razvitak, idući potpuno za izvođenjem ideja, dijeli u dva pravca, pravac korisnih i pravac razornih posljedica... Da bi društvo harmonično konstituisalo ovaj princip s dva lica i da bi ukinulo ovu antinomiju, ono izvlači iz ovog istog principa jedan *drugi* princip, za kojim ubrzo postiže treći, i *hod društvenog genija* biće talkav sve dok ne bude iscrpano svoja protivrječja — ja pretpostavljam, ali nije dokazano, da će biti kraja protivrječju u čovječanstvu — i dok se ne bude jednim skokom vratilo na sve svoje predašnje pozicije i ne bude u *jednoj jedinoj formuli* riješio sve ove probleme.« (Tom I, str. 133.)

Kao što se ranije *antiteza* pretvorila u *ustuk*, tako sad teza postaje *hipoteza*. Ovo zamjenjivanje izraza g. Prudona ne može nas više čuditi. Ljudski um, sve prije nego čist, pošto mu je vidik ograničen, suočava se na svakom koraku s novim zadacima koje treba riješiti. Svaka nova teza koju on otkriva u absolutnom umu i koja je negacija prethodne teze postaje za njega sinteza, koju prilično naivno prihvata kao rješenje postavljenog zadatka. I tako se taj um koprca u stalno novim protivrječjima dok, iscrpavši ta protivrječja, ne utvrdi da su sve te njegove teze i sinteze samo među sobom protivrječne hipoteze. U svojoj zabuni »vraća se ljudski um, genije društva, jednim skokom na sve svoje predašnje pozicije i u jednoj jedinoj formuli rješava sve svoje probleme«. Napomenućemo uzgred da ova jedina formula i jeste pravo otkriće g. Prudona. To je *konstituisana vrijednost*.

Hipoteze se prave samo s obzirom na neki određeni cilj. Cilj što ga je društveni genije, koji govori na usta g. Prudona, sebi postavio u prvom redu bio je: uništiti što je rđavo u

svakoj ekonomskoj kategoriji da bi ostalo samo dobro. To dobro, najviše dobro, pravi praktični cilj, za njega je — *jednakost*. A zašto je društveni genije pretpostavljao jednakost nejednakosti, bratstvu, katolicizmu, ukratko ma kome drugom principu? Zato što je »čovječanstvo uzastopno ostvarilo toliko posebnih hipoteza jedino imajući u vidu jednu višu hipotezu«, a ta je upravo jednakost. Drugim riječima: zato što je jednakost ideal g. Prudona. On uobražava da su podjelu rada, kredit, fabriku, ukratko, sve ekonomske odnose izmislili ljudi samo u korist jednakosti, a ipak su ti odnosi na kraju krajeva uvijek ispadali protiv nje. I iz toga što istorija i uobrazilja g. Prudona protivrječe jedna drugoj na svakom koraku, on zaključuje da postoji protivrjeće. Ali ako protivrjeće postoji, ono postoji samo između njegove fiksne ideje i stvarnog zbivanja.

Od sada dobra strana nekog ekonomskog odnosa jeste ona koja potvrđuje jednakost, a rđava ona koja nju odrice i potvrđuje nejednakost. Svaka nova kategorija samo je hipoteza društvenog genija radi uništenja nejednakosti koju je stvorila prethodna hipoteza. Jednom riječi: jednakost je *prvobitna namjera, mistična tendencija, cilj proviđenja* koji društveni genije ima stalno pred očima, vrteći se u krugu ekonomskih protivrječnosti. Prema tome je *proviđenje* lokomotiva koja sav ekonomski prtljag g. Prudona bolje pokreće nego njegov čisti i ishlajpeli um. Iza poglavljja o porezima, on je proviđenju posvetio jedno cijelo poglavlje.

Proviđenje, cilj proviđenja, to je ta velika riječ kojom se danas mnogi služe da bi objasnili hod istorije. U stvari, ta riječ ne objašnjava ništa. U najboljem slučaju, ona je deklamatorski oblik, jedan od mnogih načina da se parafaziraju činjenice.

Cinjenica je da su, razvitkom engleske industrije, imanja u Škotskoj dobila novu vrijednost. Ta industrija otvorila je nova tržišta vuni. Da bi se vuna proizvodila na veliko, morale su se oranice petvoriti u pašnjake. Da bi se postigla ova promjena, morala su se imanja koncentrisati. Da bi se imanja koncentrisala, morali su se ukinuti mala zakupništva i protjerati hiljade zakupnika iz njihovog zavičaja, a na njihovo mjesto namjestiti nekoliko pastira da čuvaju milione ovaca. Tako je, uzastopnim promjenama, zemljišna svojina u Škotskoj dovela do toga da su ovnovi istisnuli ljudi. Recite sada da je cilj proviđenja bio da se ustanovom zemljišne svojine u Škotskoj ljudi istisnu ovnovima, pa ćete se naći upleteni u istoriju proviđenja.

Zacijelo, težnja za jednakosću svojstvena je našem vijeku. Ali kazati sada da su svi prethodni vijekovi, kojima su

potrebe, sredstva za proizvodnju itd. bili potpuno drukčiji, po provođenju pripremali ostvarenje jednakosti, znači prije svega zamjenjivati sredstva i ljude našeg vijeka ljudima i sredstvima ranijih vijekova, i ne poznavati istorijsko kretanje kojim je svaka nova generacija preobličavala rezultate što ih je postigla prethodna generacija. Ekonomisti znaju vrlo dobro da je neka stvar koja je za jednoga bila gotov proizvod, za drugoga samo sirovina u novoj proizvodnji.

Pretpostavite, kao što to čini g. Prudon, da je društveni genije stvorio, ili — bolje reći — improvizovao feudalne gospodare s providencijalnom namjerom da pretvorи *kolone u odgovorne i egalitarske radnike*, pa ste izvršili podmetanje ciljeva i ličnosti dostoјno onog provođenja koje je u Škotskoj ustavnilo zemljiju svojinu da bi sebi priredilo pakosno zadovoljstvo da ljude najuri pomoću ovnova.

Ali pošto se g. Prudon ovako nježno interesuje za provođenje, upućujemo ga na *Istoriju političke ekonomije* od g. Vilmov-Baržmona, koji takođe juri za ciljem provođenja; samo taj cilj više nije jednakost, nego katolicizam.

Sedma i posljednja primjedba

Čudnovat je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dvije vrste ustanova: vještačke i prirodne. Ustanove feudalizma su vještačke, ustanove buržoazije prirodne. U tome oni liče na teologe, koji takođe razlikuju dvije vrste religija. Svaku religiju koja nije njihova izmislili su ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrovenje gospodnje. Kad ekonomisti kažu da su sadašnji odnosi — odnosi buržoaskе proizvodnje — prirodni, oni time daju na znanje da su to odnosi u kojima se stvaranje bogatstva i razvijanje proizvodnih snaga vrši po prirodnim zakonima. Prema tome, sami ti odnosi su prirodni zakoni nezavisni od uticaja vremena. To su vječiti zakoni koji će uvijek vladati društvom. To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema. Istorije je bilo zato što su postojale feudalne ustanove i što u tim feudalnim ustanovama nalazimo odnose proizvodnje potpuno različite od odnosa u buržoaskom društvu, koje po želji ekonomista ljudi treba da smatraju kao prirodne i stoga vječite.

I feudalizam je imao svoj proletarijat — kmetstvo, koje je u sebi sadržalo sve klice građanstva. I feudalna je proizvodnja imala dva antagonistička elementa koji se takođe označavaju kao *dobra i rđava strana* feudalizma, ne uzimajući u obzir da, na kraju krajeva, uvijek rđava strana odnosi pobedu nad dobrom stranom. Rđava je strana ona koja, izazivaju-

ći borbu, stvara kretanje koje čini istoriju. Da su ekonomisti u doba vladavine feudalizma, oduševljeni viteskim vrlinama, divnom harmonijom između prava i dužnosti, patrijarhalnim životom gradova, cvjetanjem kućne industrije po selima, razvitkom industrije organizovane u korporacije, cehovska starještinstva i majstorska udruženja, jednom riječi svim što je činilo lijepu stranu feudalizma, da su oni sebi postavili problem da unište sve što baca sjenku na tu sliku — kmetstvo, povlastice, anarhiju — do čega bi to dovelo? Bili bi uništeni svi elementi koji su izazvali borbu, razvitak buržoazije bio bi ugušen u začetku. Bio bi postavljen apsurdni problem da se isključi istorija.

Kad je buržoazija došla na površinu, nije se više pitalo ni za dobre ni za rđave strane feudalizma. Proizvodne snage koje je ona razvila pod feudalizmom pripale su njoj. Svi stari ekonomski oblici, privatnopopravni odnosi koji su im odgovarali, političko stanje koje je bilo zvanični izraz starog društva — sve je to bilo skrhano.

I zbog toga, ko hoće pravilno da rasuđuje o feudalnoj proizvodnji, mora je posmatrati kao način proizvodnje zasnovan na suprotnosti. Mora pokazati kako se u okviru te suprotnosti proizvodilo bogatstvo, kako su se proizvodne snage razvijale jednovremeno s klasnom suprotnošću, kako je jedna od tih klasa, rđava strana, društveno zlo, stalno rasla, dok nisu sazreli materijalni uslovi za njeno oslobođenje. Ne govori li ovo dovoljno jasno da način proizvodnje, da odnosi u kojima se proizvodne snage razvijaju, nisu ni najmanje vječiti zakoni, već da odgovaraju određenom stupnju razvijeta ljudi i njihovih proizvodnih snaga, i da svaka promjena proizvodnih snaga ljudi nužno izaziva promjenu u njihovim odnosima proizvodnje. Pošto je prije svega važno da ne budemo lišeni plodova civilizacije, stečenih proizvodnih snaga, moramo razoriti naslijedene oblike u kojima su bile stvorene. Od toga trenutka revolucionarna klasa postaje konzervativna.

Buržoazija počinje s proletarijatom, koji je i sam ostatak proletarijata iz vremena feudalizma. U toku svog istorijskog razvijeta buržoazija nužno razvija svoj antagonistički karakter, koji je u početku manje ili više maskiran, koji postoji samo u latentnom stanju. Ukoliko se buržoazija razvija, razvija se u njenom krilu i novi proletarijat, moderni proletarijat: razvija se borba između proleterske klase i buržoaske klase, borba koja se prije nego što se na objema stranama osjeti, opazi, ocijeni, shvati, prizna i glasno proglašuje, u prvi mah ispoljava samo u djelimičnim i kratkotrajnim sukobima, u djelima razaranja. S druge strane, dok svi pripadnici moderne buržoazije imaju jednak interes ukoliko sačinjavaju jednu klasu

su nasuprot nekoj drugoj klasi, dotle, čim sami stanu jedni prema drugima, imaju suprotne, antagonističke interese. Ova suprotnost interesa proizlazi iz ekonomskih uslova njihovog buržoaskog života. Tako iz dana u dan biva sve jasnije da odnosi proizvodnje u kojima se buržoazija kreće nemaju jedinstven i jednostavan, već dvojak karakter; da se u istim odnosima u kojima se proizvodi bogatstvo proizvodi i bijeda; da se u istim odnosima u kojima se razvijaju proizvodne snage razvija i jedna ugnjetačka sila; da ti odnosi stvaraju *buržoasko bogatstvo*, tj. bogatstvo buržoaske klase, jedino neprekidno uništavajući bogatstvo pojedinih članova te klase i stvarajući sve brojniji proletarijat.

Što se ovaj antagonistički karakter više ispoljava, to se više ekonomisti, naučni predstavnici buržoaske proizvodnje, sukobljavaju sa svojim vlastitim teorijama. Tako se onda stvaraju različite škole.

Imamo ekonomiste *fataliste*, koji su prema svemu što nazivaju manama buržoaskog načina proizvodnje isto toliko ravnodušni u svojoj teoriji koliko su sami buržuji u praksi ravnodušni prema stradanju proletera koji im pomažu u sticanju bogatstva. U toj fatalističkoj školi ima klasičara i romantičara. Klasičari, kao Adam Smit i Rikardo, zastupaju buržoaziju koja, budući još u borbi sa ostacima feudalnog društva, radi samo na tome da ekonomске odnose očisti od feudalnih mrlja, da poveća proizvodne snage i da industriji i trgovini dade novog podstrelka. Proletariat koji u toj borbi sudjeluje, apsorbovan tim grozničavim radom, podnosi samo prolazna, slučajna stradanja, pa ih i sam takvima smatra. Jedina misija ekonomista ikao što su Adam Smit i Rikardo, koji su istoričari te epohe, jeste da pokažu kako se stiče bogatstvo pri odnosima buržoaske proizvodnje; da te odnose formuliju u kategorije, u zakone, i da dokažu koliko su za proizvodnju bogatstva ti zakoni, te kategorije, bolji od zakona i kategorija feudalnog društva. Bijeda je u njihovim očima samo bol koji prati porođaj, kako u prirodi tako i u industriji.

Romantičari pripadaju našoj epohi, u kojoj se buržoazija nalazi u direktnoj suprotnosti s proletarijatom, kad se bijeda rađa u istom preobilju, kao i bogatstvo. Tada ekonomisti zauzimaju stav blaziranih fatalista, koji, s visine svog stanovišta, bacaju prezrv pogled na ljudske mašine koje stvaraju bogatstvo. Oni ponavljaju sve teorije koje su dale njihove preteče, ali ravnodušnost koja je kod onih bila naivnost kod ovih postaje koketerija.

Zatim dolazi *humanitarna škola*, koja uzima k srcu rđavu stranu današnjih odosa proizvodnje. Ona pokušava da radi umirenja savjesti koliko-toliko ublaži stvarne kontraste: ona

iskreno žali nevolje proletarijata, neobuzdanu konkurenčiju među samim buržujima; ona savjetuje radnicima da budu trezveni, da marljivo rade, da rađaju malo djece; buržujima preporučuje da budu promišljeni u svojoj proizvođačkoj revnosti. Sva se teorija ove škole zasniva na beskrajnim razlikovanjima između teorije i prakse, između principa i rezultata, između ideje i primjene, između sadržine i oblika, između suštine i stvarnosti, između prava i činjenice, između dobre i rđave strane.

Filantropska škola je usavršena humanitarna škola. Ona poriče nužnost suprotnosti; ona želi da od svih ljudi napravi buržuje, ona želi da ostvari teoriju ukoliko se ova razlikuje od prakse i ukoliko ne uključuje antagonizam. Po sebi se razumije da je u teoriji lako apstrahovati od protivrječja o koja se u stvarnosti spotičemo na svakom koraku. U ovom slučaju teorija postaje idealizovana stvarnost. Filantropi žele, dakle, da održe kategorije koje izražavaju buržoaske odnose, ali da izostave antagonizam koji čini suštinu tih odnosa i koji je od njih nerazdvojiv. Oni uobražavaju da se ozbiljno bore protiv buržoaske prakse, a više su buržui nego ostali.

Kao što su *ekonomisti* naučni predstavnici buržoaske klase, tako su *socijalisti* i *komunisti* teoretičari proleterske klase. Dok god proletarijat nije dovoljno razvijen da se konstituiše kao klasa, te prema tome sama borba proletarijata protiv buržoazije još nema politički karakter, dok god se proizvodne snage u krilu same buržoazije nisu dovoljno razvile da bi se mogli nazreti materijalni uslovi potrebni za oslobođenje proletarijata i za stvaranje novog društva, dotle su ovi teoretičari samo utopisti, koji, da bi oslobodili ugnjetene klase bijede, izmišljaju sisteme i traže neku preporođajnu nauku. Ali, kako se s kretanjem istorije naprijed i borba proletarijata jasnije ocrtava, oni više nemaju potrebe da nauku traže u svojoj glavi; oni treba samo da polože sebi računa o tome šta se zbiva pred njihovim očima i da postanu organ tog zbivanja. Dok god traže nauku a samo prave sisteme, dok god su na početku borbe, oni vide u bijedi samo bijedu, a ne vide njenu revolucionarnu prevratničku stranu, koja će srušiti staro društvo. Od toga trenutka nauka koju proizvodi istorijsko kretanje i koja u njemu potpuno svjesno učestvuje, prestaje da bude doktrinarna i postaje revolucionarna.

Vratimo se g. Prudonu.

Svaki ekonomski odnos ima jednu dobru i jednu rđavu stranu; to je jedina tačka u kojoj g. Prudon ne demantuje sam sebe. On vidi da ekonomisti ističu dobru stranu, a da socijalitsi optužuju rđavu. Od ekonomista on uzajmljuje nužnost vječitih odnosa, od socijalista iluziju da u bijedi vide sa-

mo bijedu. On je saglasan i s jednima i s drugima, nastojeći pri tom da se osloni na autoritet nauke. Nauka se kod njega svodi na skućeni opseg jedne naučne formule; on je čovjek koji je u potjeri za formulama. Zato g. Prudon laska sebi da je dao kritiku kako političke ekonomije tako i komunizma — a stoji duboko ispod obojega. Ispod ekonomista zato što kao filozof koji ima u ruci čarobnu formulu misli da ne mora ulaziti u čisto ekonomski pojedinosti; ispod socijalista zato što nema ni dovoljno srčanosti ni dovoljno razumijevanja da se ma i spekulativno digne iznad buržoaskog horizonta.

On želi da bude sinteza, a u stvari, on je složena zabluda.

On želi da kao čovjek od nauke lebdi i nad buržujima i nad proleterima, a samo je malograđanin koji se stalno koleba između kapitala i rada, između političke ekonomije i komunizma.

§ 2. Podjela rada i mašine

Po g. Prudonu podjela rada otvara niz ekonomskih evolucija.

Dobra strana podjele rada

»U svojoj suštini, podjela rada je način na koji se ostvaruje jednakost uslova i inteligencije.« (Tom I, str. 93.)

»Podjela rada postala je za nas izvor bjeđe.« (Tom I, str. 94.)

Varijanta:

Rđava strana podjele rada

»Dijeleći se po svojstvenom mu zakonu, koji je glavni uslov njezove plodnosti, rad dospijeva do negacije svojih ciljeva i sam se potire.« (Tom I, str. 94.)

Problem koji treba da se riješi

Naći »rekompoziciju koja odstranjuje nedostatke podjele, a pri tom odražava njenе korisne učinke.« (Tom I, str. 97.)

Podjela rada, po g. Prudonu, jeste vječiti zakon, prosta i apstraktna kategorija. Zato mu apstrakcija, ideja, gola riječ mora biti dovoljna da objasni podjelu rada u raznim istorijskim epohama. Kaste, cehovi, manufaktura, krupna industrija — sve to mora biti objašnjeno prostom riječi »dijeliti«. Proučite prvo dobro smisao riječi »dijeliti«, pa nećete više morati da ispitujete mnogobrojne uticaje koji podjeli rada daju određen karakter u svakoj epohi.

Doista, značilo bi suviše uprostiti stvari kad bismo ih

sveli na kategorije g. Prudona. Istorija ne postupa tako kategorično. U Njemačkoj su bila potrebna cijela tri vijeka da se uspostavi prva velika podjela rada, naime odvajanje grada od sela. Koliko se mijenjao samo ovaj odnos grada prema selu, mijenjalo se i cijelo društvo. Posmatramo li samo ovu jednu stranu podjele rada, imaćemo ovdje antičke republike, tamo hrišćanski feudalizam; ovdje staru Englesku s njenim baronima, tamo modernu Englesku s njenom aristokracijom pamuka (*cotton-lords*). U 14. i 15. vijeku, kad još nije bilo kolonija, kad za Evropljane Amerika još nije postojala, a Azija samo preko posredništva Carigrada, kad je Sredozemno more još bilo središte trgovinske djelatnosti, imala je podjela rada sasvim drugi oblik, sasvim drugi izgled nego u 17. vijeku, kad su Španjolci, Portugalci, Holanđani, Englezi, Francuzi bili osnovali kolonije u svim dijelovima svijeta. Obim tržišta, njegova fizionomija, daju podjeli rada u raznim epohama takvu fizionomiju, takav karakter koji bi bilo teško izvesti iz jednostavne riječi »*dijeliti*«, iz ideje, iz kategorije.

»Svi ekonomisti počev od Adama Smita«, kaže g. Prudon, »upozoravali su na prednost i nedostatke zakona podjele rada, ali su pri tom polagali mnogo više važnosti na prve nego na druge, jer se to bolje slagalo s njihovim optimizmom, a nikada se nijedan od njih nije upitao kakvi mogu biti nedostaci jednog zakona... Kako to da isti princip, strogo izvođen u svojim posljedicama, dovodi do diametralno suprotnih rezultata? Nijedan ekonomist ni prije ni poslije Adama Smita, nije čak ni primijetio da tu postoji neki problem koji treba riješiti. Sej ide dotle da priznaje da u podjeli rada isti uzrok koji izaziva dobro ima za posljedicu i zlo.« [I, str. 95 - 96.]

Adam Smit je bio dalekovidiji nego što misli g. Prudon. On je vrlo dobro vidio da su »u stvarnosti razlike u prirodnoj obdarenosti među individuama mnogo manje nego što mislimo. Te ovako različite sklonosti, koje izgleda da odvajaju padnike različitih zanimanja kad ljudi već zadu u zrelo doba, nisu toliko *uzrok* koliko su *posljedica* podjele rada«. [Smit, citirano djelo, str. 33 - 34.] Prvobitno, razlika između nosača i filozofa je mnogo manja nego između običnog psa čuvara i hrta. Podjela rada je napravila provalju između njih dvojice. Sve to ne smeta g. Prudonu da na jednom drugom mjestu tvrdi kako Adam Smit nije imao ni pojma o nedostacima koje izaziva podjela rada, kao i to kako je Ž.-B. Sej *prvi* priznao »da u podjeli rada isti uzrok koji izaziva dobro ima za posljedicu i zlo«.

Ali čujmo Lemonteja; *suum cuique*¹.

»Gospodin Ž.-B. Sej ukazao mi je čast što je u svom odličnom djelu o političkoj ekonomiji usvojio princip koji sam ja prvi izložio u odložniku o moralnom uticaju podjele rada. Svakako da mu nešto frivolan

¹ svakom svoje

naslov moje knjige^[18] nije dozvolio da me citira. Samo time mogu objasniti što me je prečitao pisac koji je prebogat da bi poričao ovako skroman zajam.« (Lemontey *Oeuvres complètes*, tom I, Paris 1840, str. 245.)

Budimo pravični prema njemu: Lemontej je vrlo duhovito izložio rđave posljedice podjele rada kakva je danas, i to me g. Prudon nije umio ništa da doda. No pošto smo se mi, krivicom g. Prudona, već upustili u pitanje prvenstva, neka bude uzgred rečeno da je mnogo prije Lemonteja, a 17 godina prije Adama Smita, učenika Adama Fergesna, ovaj posljednji tu stvar jasno i razgovijetno izložio u jednom poglavlju koje se naročito bavi podjelom rada.

»Možda bi se čak moglo posumnjati da li opšta sposobnost neke nacije raste srazmјerno napretku tehnike. U mnogim mehaničkim vještinama... postiže se potpun uspjeh i kad su ti radovi sasvim lišeni saradnje uma i osjećanja, i neznanje je mati industrije kao i sujevjerja. Razmišljanje i fantazija podložni su griješenju, ali navika da se kreće nogu ili ruka ne zavisi ni od jednoga ni od drugoga. Na osnovu ovoga moglo bi se kazati da je manufaktura najsvršenija tamo gdje se najviše može odreći duha, tako da se radionica u kojoj se radi bez umnog naporu može smatrati mašinom čiji su dijelovi ljudi... General može da bude vrlo iskusan u ratnoj vještini, dok se sva vojnїkova zasluga ograničava na to da izvodi nekoliko pokreta rukom i nogom. Jedan je mogao dobiti što je drugi izgubio... U periodu u kome je sve podvojeno može čak i vještina mišljenja biti poseban poziv.« (A. Ferguson, *Essai sur l'histoire de la société civile*, Paris 1783, II, 108, 109, 110.)

Da bismo završili ovaj naš pogled na literaturu, mi izričito osporavamo »da su svi ekonomisti polagali mnogo više važnosti na prednosti nego na nedostatke podjele rada«. Dovoljno je pomenuti Sismondija.

Prema tome, ukoliko je riječ o *prednostima* podjele rada, g. Prudon je imao samo da manje ili više visokoparno parafrazira opšte, svakome poznate fraze.

Da vidimo sad kako on iz podjele rada shvaćene kao opštii zakon, kao kategorija, kao ideja, izvodi *nedostatke* koji su s njom skopčani. Kako to da ta kategorija, taj zakon uključuje nejednaku raspodjelu rada na štetu egalitarskog sistema g. Prudona?

»U tom svečanom času podjele rada počinje da bijesni bura nad čovječanstvom. Napredak se ne vrši za sve na jednak i jednoobrazan način... On počinje time što ovlađuje malim brojem povlašćenih... Ovo povlašćivanje ličnosti od strane napretka je i učinilo da se tako dugo vjerovalo u prirodnu i od boga datu nejednakost društvenog položaja, stvorilo kaste, i sva društva izgradilo hijerarhijski.« (Prudon, tom I, str. 94.)

Podjela rada stvorila je kaste. Da, ali kaste su nedostaci podjele rada, dakle podjela rada je stvorila nedostatke. *Quod*

erat demonstrandum!. Podemo li dalje i upitamo li šta je navelo podjelu rada da stvori kaste, hijerarhijske ustanove i vlastice, g. Prudon će nam odgovoriti: napredak. A šta je stvorilo napredak? Razgraničavanje. Razgraničavanje je za g. Prudona davanje prvenstva nekim ličnostima od strane napretka.

Poslije filozofije dolazi istorija; ali ne ni opisna ni dijalektička, već uporedna istorija. Gospodin Prudon povlači paralelu između današnjeg štampara i srednjovjekovnog štampara, između radnika Krezoa^[19] i seoskog potkivača, između književnika naših dana i književnika srednjeg vijeka, i za njega vaga preteže na stranu onih koji pripadaju manje ili više ovakvoj podjeli rada kakvu je stvorio ili ostavio u nasljeđe srednji vijek. Podjeli rada izvjesne istorijske epohe on stavљa nasuprot podjelu rada neke druge istorijske epohe. Je li to ono što je g. Prudon imao da prikaže? Ne, trebalo je da dokaže nedostatke podjele rada uopšte, podjele rada kao kategorije. Uostalom, zašto da se zadržavamo na ovoj partiji Prudonovog djela kad i on sam, kao što ćemo vidjeti, malo kasnije izričito poziva sva ta tobožnja objašnjenja?

»Prva posljedica rasparčanog rada«, nastavlja g. Prudon, »pored kvarenja duše jeste produženje radnog dana, koji raste u obrnutoj srazmjeri sa sumom utrošene inteligencije... Ali pošto trajanje radnog dana ne može da prekorači šesnaest do osamnaest časova, to će od trenutka kad se naknada ne bude mogla uzeti u obliku vremena, biti uzeta u cijeni, i najamnina će pasti... Ono što je nesumnjivo i što ovdje ima samo da se zabilježi jeste da opšta savjest ne tak-sira podjednačko rad nekog poslovođe i trud nekog pomoćnog radnika. Postoji, dakle, nužnost da se smizi cijena radnog dana, tako da radnik, pošto mu je prvo duša bila potištena funkcijom koja ga ponižava, mora da bude i tjelesno pogoden neznačajnošću nagrade.« [I, str. 97-98.]

Prelazimo preko logičke vrijednosti ovih silogizama, koje bi Kant nazvao paralogizmima koji vode u stranu.

Suština je u ovome:

Podjela rada svodi radnika na ponižavajuću funkciju; toj ponižavajućoj funkciji odgovara pokvarena duša; toj pokvarenoj duši odgovara sve veće padanje najamnine. A da bi dokazao da to padanje najamnine odgovara pokvarenoj duši, g. Prudon tvrdi, radi umirenja savjesti, da je to po želji opšte savjesti. Ubraja li g. Prudon i svoju dušu u opštu savjest?

Mašine su za g. Prudona »logička antiteza podjele rada« [I, 135], i tako on pomoći svoje dijalektike počinje da preobražava mašine u *radionicu*.

Pošto je pretpostavio modernu radionicu (fabriku) da bi iz podjele rada izveo bijedu, g. Prudon prepostavlja bijedu

¹ Što je trebalo dokazati.

koju je stvorila podjela rada da bi došao do fabrike i da bi je mogao predstaviti kao dijalektičku negaciju ove bijede. Pošto je radnika pogodio moralno *ponižavajućom funkcijom*, a fizički neznatnošću najamnine, pošto je radnika stavio u *zavisnost od poslovođe* i ponizio njegov rad na *trud pomoćnog radnika*, on ponovno svaljuje krivicu na fabriku i mašine, da bi radnika *degradirao* »dajući mu majstora« [I, 164], i dovršava ponižavanje radnika time »što ga spušta s ranga zanatlje na rang *pomoćnog radnika*« [I, 164]. Lijepe li dijalektike! Pa još kad bi se na tome zaustavio: ali ne, njemu treba nova istorija podjele rada, ne više da iz nje izvede protivrječja, već da rekonstruiše fabriku na svoj način. Da bi to postigao, on je primuđen da zaboravi sve što je rekao o podjeli rada.

Rad se organizuje i dijeli različito, već prema oruđima kojima raspolaže. Ručni mlin pretpostavlja drugu podjelu rada nego parni mlin. Početi s podjelom rada uopšte, a onda doći do nekog posebnog oruđa za proizvodnju, do maštine, znači ići uz nos istoriji.

Maštine su isto tako malo ekonomski kategorija kao i vlovi koji vuku plug; one su samo proizvodne snage. Moderna fabrika, koja počiva na primjeni maština, društveni je odnos proizvodnje, ekonomski kategorija.

Sad pogledajmo kako se stvari zbivaju u sjajnoj mašti g. Prudona.

»U društvu je pojava sve novih i novih maština antiteza rada, njegov protiv-obrazac: ona je *protest genija industrije protiv rasparčanog rada koji ubija čovjeka*. Šta je u stvari mašina? *Način ujedinjavanja različitih dijelova rada* koje je podjela rada bila rastavila. Svaka mašina se može definisati kao ujedinjenje različitih operacija... Prema tome, mašina je *obnova radnika*... Maštine, koje se u političkoj ekonomiji stavljaju nasuprot podjeli rada predstavljaju simtezu koja se u ljudskom duhu stavlja nasuprot analizi... Podjela je samo rastavljala različite dijelove rada, ostavljajući svakome da se posveti specijalnosti koja mu se najviše sviđa: fabrika grupiše radnike prema odnosu svakog dijela prema cjelinu... ona uводи u rad princip autoriteta... Ali to nije sve: *mašina ili fabrika*, pošto je degradirala radnika davši mu majstora, dovršava njegovo ponižavanje spuštajući ga s položaja zanatlje na položaj pomoćnog radnika... Period koji sad proživljavamo, period maštine, odlikuje se naročitim karakterom: *najjamnim radom*. Najjamni je rad *kasnijeg* daturma nego podjela rada i razmjena.« [I, 135, 136, 161, 164.]

Jedna jednostavna primjedba g. Prudonu. Rastavljenost različitih dijelova rada koja daje svakome mogućnost da se posveti specijalnosti koja mu se najviše sviđa, rastavljenost koja po g. Prudonu postoji od početka svijeta, postoji tek u modernoj industriji pod vladavinom konkurenциje.

Zatim nam g. Prudon daje jedan više no »interesantan

rodoslov« [I, str. 161] da bi dokazao kako je fabrika nastala iz podjele rada, a najamni rad iz fabrike.

1. On uzima kao pretpostavku jednog čovjeka »koji je primijetio« da se proizvodne snage uvećavaju »ako se proizvodnja razdjeli na svoje različite dijelove i ako svaki dio bude obavljaо poseban radnik«. [I, str. 161.]

2. Taj čovjek, »shvativši suštinu te ideje, kaže sam sebi da će, ako obrazuje, sortira jednu stalnu grupu radnika za specijalan posao koji namjerava da *preduzme*, postići stalniju proizvodnju itd. itd.« [I, str. 161.]

3. Taj čovjek daje *prijedlog* drugim ljudima da bi im objasnio svoju ideju i suštinu svoje ideje.

4. Taj se čovjek »u početku industrije dogovara sa svojim *drugovima* kao sa sebi *ravnima*, a oni kasnije postaju njegovi *radnici*.«

5. »Doista je jasno da je ta prvobitna jednakost morala ubrzo iščezenuti zbog povoljnijeg položaja majstora i zavisnosti najamnog radnika.« [I, str. 163.]

Eto još jednog uzorka *istorijske i opisne metode* g. Prudona.

Da ispitamo sad, s istorijskog i ekonomskog stanovišta, da li su fabrika i mašina doista uvele *princip autoriteta* u društvo kasnije nego podjelu rada; da li je radnik na jednoj strani bio rehabilitovan uprkos tome što je na drugoj strani potčinjen autoritetu; da li je mašina ponovo sastavljanje podijeljenog rada, sinteza rada, suprotna njegovoј *analizi*.

Društvo kao cjelina ima sa unutrašnjošću fabrike zajedničko to što i ono ima svoju podjelu rada. Ako uzmemo kao uzor podjelu rada u modernoj fabrici da bismo je primijenili na jedno cijelo društvo, za proizvodnju bogatstva bilo bi nesumnjivo najbolje organizovano ono društvo koje bi za šefa imalo samo jednog jedinog preduzetnika, koji bi dijelio posao različitim članovima zajednice po unaprijed utvrđenom redu. Ali stvar tako ne стоји. Dok u modernoj fabrici podjelu rada reguliše do najsitnijih pojedinosti autoritet preduzetnika, moderno društvo ne zna za drugo pravilo ni za drugi autoritet u podjeli rada osim za slobodnu konkurenčiju.

U patrijarhalnom poretku, u kastinskom poretku, u feudalnom i cehovskom poretku, postojala je u cijelom društvu podjela rada po određenim pravilima. Je li ta pravila propisao neki zakonodavac? Nije. Prvobitno izrasla iz uslova materijalne proizvodnje, ona su tek mnogo kasnije uzdignuta na stepen zakona. Tako su ti različiti oblici podjele rada postali osnove odgovarajućih socijalnih organizacija. Što se tiče po-

djele rada u radionici, ona je u svima ovim društvenim oblicima bila slabo razvijena.

Može se čak postaviti kao opšte pravilo da što manje autoritet upravlja podjelom rada u društvu, to je više razvijena podjela rada u unutrašnjosti radionice, to je više ona potčinjena autoritetu jednog čovjeka. Prema tome, autoritet u radionici i autoritet u društvu stoje jedan prema drugom, u odnosu na podjelu rada, u *obrnutoj srazmjeri*.

Sad je potrebno da se ispita kakva je to radionica u kojoj su poslovi sasvim odvojeni, gdje je zadatak svakog radnika sveden na jednu vrlo jednostavnu operaciju i gdje autoritet, kapital, grupiše rade i upravlja njima. Kako je postala ova radionica, fabrika? Da bismo odgovorili na to pitanje, treba da ispitamo kako se razvila prava manufakturna industrija. Riječ je o onoj industriji koja još nije moderna, krupna industrija s mašinama, ali koja već nije ni zanatska industrija srednjeg vijeka, ni kućna industrija. Nećemo odviše ulaziti u pojedinosti; utvrđićemo samo nekoliko glavnih tačaka da bismo pokazali kako se istorija ne može praviti formulama.

Jedan od najneophodnijih uslova za stvaranje manufaktурне industrije bila je akumulacija kapitala, olakšana otkrićem Amerike i uvozom njenih plemenitih metala.

Dovoljno je dokazano da je povećanje sredstava za razmjenu imalo za posljedicu, s jedne strane, obescejnenje najammina i zemljišnih renti, a s druge strane povećanje industrijskih profita. Drugim riječima: što su više padali klasa zemljoposjednika i klasa radnika, feudalni gospodari i narod, to se više dizala klasa kapitalista, buržoazija.

Bilo je i drugih okolnosti koje su istovremeno doprinose razvitku manufakturne industrije: umnožavanje roba koje su donošene na tržište čim se trgovina probila u Istočnu Indiju morskim putem oko Rta dobre nade, zatim kolonijalni sistem i razvitak pomorske trgovine.

Druga stvar koja u istoriji manufakture još nije dovoljno ocijenjena jeste otpuštanje mnogobrojnih pratnji feudalnih gospodara, čiji su pripadnici s nižim rangom postali skitnici prije nego što su stupili u radionicu. Stvaranju manufakturne radionice prethodilo je u 15. i 16. vijeku gotovo opšte skitničenje. Osim toga, radionica je našla moćan oslonac u mnogobrojnim seljacima koji su uslijed pretvaranja oranica u livade i uslijed napretka u poljoprivredi, u kojoj je smanjivan broj radnika potrebnih za obrađivanje oranica, neprekidno bili tjerani sa sela i kroz cijele vijekove pricali u gradove.

Proširenje tržišta, akumulacija kapitala, promjene koje su nastupile u društvenom položaju klasa, velika masa lica li-

šenih svojih vrela prihoda — sve su to istorijski preduslovi postanka manufakture. Nisu, kao što kaže g. Prudon, prijateljski sporazumi ravnopravnih sjedinili ljudi u manufakturne radionice. Štaviše, manufaktura nije izrasla ni iz krila starih cehova. Trgovac, a ne stari cehovski majstor, postao je šef moderne radionice. Gotovo se svuda vodila ogorčena borba između manufakture i zanata.

Akumulacija i koncentracija oruđa i radnika prethodile su razvitu podjele rada u radionici. Manufaktura se mnogo više sastojala u sjedinjavanju mnogo radnika i mnogo zanata na jednom istom mjestu, u jednoj prostoriji, pod komandom jednog kapitala, nego u raščlanjavanju radova i prilagođavanju specijalnog radnika kakvom vrlo prostom zadatku.

Korist od manufakturne radionice mnogo se manje sastojala u nekoj podjeli rada, a mnogo više u okolnosti što se radilo u većem razmjeru, što se vršila ušteda na mnogim nekorisnim sporednim troškovima itd. Krajem 16. i početkom 17. vijeka holandska manufaktura gotovo još nije ni poznavala podjelu rada.

Razvitak podjele rada prepostavlja sjedinjavanje radnika u jednu radionicu. Štaviše, ni u 16. ni u 17. vijeku nema nijednog primjera da su različne grane jednog istog zanata bile vođene toliko odvojeno da bi njihovo sjedinjavanje na jednom mjestu bilo dovoljno da se dobije gotova manufakturna radionica. Ali kad su ljudi i oruđa već bili sjedinjeni, onda se podjela rada, kakva je postojala u obliku cehova, nužno reprodukovala, dobila svoj odraz u unutrašnjosti manufakturne radionice.

Za g. Prudona, koji vidi stvari naopako, ako ih uopšte i vidi, podjela rada kako je shvata Adam Smit prethodi manufakturnoj radionici, koja je u stvari jedan od uslova postojanja podjele rada.

Prave *mašine* datiraju od kraja 18. vijeka. Ništa besmislijene nego u mašinama vidjeti *antitezu* podjele rada, *sintezu* koja uspostavlja jedinstvo rasparčanog rada. Mašina je sjedinjavanje oruđa za rad, a nikako nije kombinacija radova za samog radnika.

»Kad je pomoću podjele rada svaka posebna operacija svedena na mukovanje nekim prostim oruđem, tada skup svih tih oruđa, pokretanih jednim motorom, čini mašinu.« (Babbage, *Traité sur l'économie des machines etc.*, Paris 1833 [str. 230.].)

Proste alatke; akumulacija alata; složene alatke; pokretanje složene alatke jednim jednim ručnim pokretačem, čovjekom; pokretanje tih oruđa pomoću prirodnih sila; mašine; sistem mašina koje imaju samo jedan motor; sistem

mašina koje imaju automatski motor — eto kako je tekao razvitak mašina.

Koncentracija oruđa za proizvodnju i podjela rada isto su tako nerazdvojne jedna od druge kao što su na području politike nerazdvojne centralizacija javne vlasti i podjela privatnih interesa. Sa svojom koncentracijom zemlje, toga oruđa poljoprivrednog rada, Engleska ima i podjelu rada u poljoprivredi i primjenu mašina u zemljoradnji. Francuska, koja ima podjelu toga oruđa, zemlje, sitni seljački posjed, nema, uglavnom, ni podjelu poljoprivrednog rada ni primjenu mašina u zemljoradnji.

Za g. Prudona koncentracija oruđa za rad jeste negacija podjele rada. U stvarnosti nalazimo baš suprotno. Ukoliko se razvija koncentracija oruđa, razvija se i podjela rada, i obrnuto. Zbog toga svaki veliki pronalazak u mehanici i ima za posljedicu veću podjelu rada, a svako povećanje podjele rada izaziva sa svoje strane mehaničke pronalaske.

Ne treba podsjećati na to da je u Engleskoj veliko napredovanje podjele rada počelo poslije pronalaska mašina. Tako su tkači i prelci bili većinom seljaci kakve još nalazimo u zaostalim zemljama. Pronalazak mašina dovršio je odvajanje manufaktурне radnosti od poljoprivredne. Tkača i prelca, sjedinjene ranije u jednoj porodici, razdvojila je mašina. Zahvaljujući mašini prelac može stanovati u Engleskoj, dok tkač za to vrijeme živi u Istočnoj Indiji. Prije pronalaska mašina industrija neke zemlje prerađivala je uglavnom one sirovine koje je davalо njeno vlastito tle: tako vunu Engleska, lan Njemačka, svilu i lan Francuska, pamuk Istočna Indija i Levant itd. Zahvaljujući primjeni mašine i pare, podjela rada se mogla tako proširiti da krupna industrija, otrgnuvši se od nacionalnog tla, bude zavisna jedino od svjetskog tržišta, od međunarodne razmjene, od međunarodne podjele rada. Ukratko, mašina vrši takav uticaj na podjelu rada da se fabrikacija nekog predmeta, čim se pronađe način da se u nju uvede djelimična upotreba mašina, odmah razdvaja na dva međusobno nezavisna posla.

Treba li još govoriti o *cilju proviđenja* i filantropskom *cilju* što ga je otkrio g. Prudon u izumu i prvobitnoj primjeni mašina?

Kad se u Engleskoj tržište toliko razvilo da ga ručni rad nije više mogao podmiriti, osjetila se potreba za mašinama. Tada se počelo misliti na primjenu mehaničke nauke, koja je već u 18. vijeku bila izgrađena.

Prva pojava radionice s mašinama obilježena je činovima koji nikako nisu bili filantropski. Djeca su pomoću korbača držana na radu; ona su postala predmet trgovine; s domovi-

ma za siročad sklapani su ugovori. Ukinuti su svi zakoni o rokovima za izučavanje zanata, jer, da se poslužimo frazom g. Prudona, više nije bio potreban *sintetični* radnik. Najzad, od 1825.^[20] bili su gotovo svi novi pronalasci rezultat suko- ba između radnika i preduzetnika koji je po svaku cijenu nastojao da obezbijedi specijalnost radika. Poslije svakoga novog iole važnog štrajka, pojavila se neka nova mašina. U primjeni mašina radnik je toliko gledao neku rehabilitaciju, neku *obnovu*, kako to naziva g. Prudon, da se u 18. vijeku vrlo dugo odupirao uvođenju automatske mašine.

»Vat«, kaže dr Jur, »pronašao je vještacke prelačke prste« (tri reda ižljebljennih valjaka) »mnogo prije Arkajta.^[21] Glavna teškoća nije bila toliko u pronalaženju automatskog mehanizma... Teškoća je bila, prije svega, u tome da se radnici u potrebnoj mjeri disciplinuju i odreknu svojih neophodnih navika na radu i da se identifikuju s nepromjenljivom pravilnošću kretanja velike automatske mašine. Pronaći i sprovesti kodeks discipline ručnog rada saobrazno potrebama i brzini mašinskog sistema — eto to je bio podvig dostojan Herkula, u tome je plemenito djelo Ankrajtovo.«^[22]

Ukratko, uvođenje mašina povećalo je podjelu rada u društvu, uprostilo radnikov posao u radionici, koncentrisalo kapital a čovjeka raskomadalo.

Kad g. Prudon hoće da bude ekonomist i za časak ostavi po strani »razvitak u sukcesiji misli razuma«, on onda traži za se pouku kod Adama Smita, u doba kad je radionica s mašinama tek bila u začetku. Doista, kakva razlika između podjele rada kakva je bila u doba Adama Smita i one kakvu vidimo u radionici s mašinama! Da je dobro shvatićemo, dovoljno je da navedemo neka mjesta iz *Filozofije manufakture* dr Jura.

»Kad je Adam Smith pisao svoje besmrtno djelo o osnovima političke ekonomije, mašinski industrijski sistem jedva da je bio poznat. Podjela rada izgledala mu je osnovano kao veliki princip usavršavanja u manufakturi. On je na fabrikaciji igala pokazao kako radnik koji se usavršio baveći se samo jednom istom vrstom posla postaje sposobniji i jeftiniji. U svakoj grani manufakture on je vidio kako po tom principu izvjesne operacije, kao rezanje mesinganih žica na jednačake dijelove, postaju tako izvodljive; kako su drugi radovi, na primjer izrađivanje i namještanje iglenih glava, straznjerno teži; on je, dalekle, iz toga zaključio da se svakoj od tih operacija može prilagoditi jedan radnik, čija bi najammina odgovarala njegovoj spremnosti. Ovo je *prilagođavanje* suština podjele rada. Ali ono što je u doba dr Smita moglo poslužiti kao zgodan primjer, danas može samo da zavede publiku u pogledu stvarnog principa fabričke industrije. U stvari, raspodjela, ili bolje reći prilagođavanje radova različitim individualnim sposobnostima, nikako ne spada u operacioni plan radionice s mašinama: naprotiv, svuda gdje neki proces iziskuje veliku spremnost i sigurnu ruku, on se oduzima od radnika odviše vještog i često sklonog svakakvim nepravilnostima da bi se prenio na naročiti mehanizam, čiji je automatski rad tako dobro regulisan da ga i dijete može nadzirati.

Princip mašinskog sistema sastoji se, dakle, u tome da se na mjesto ručnog rada uvede mehanički rad i da se podjela rada među zanaitlijama zamijeni raščlanjavanjem nekog procesa na njegove sastavne dijelove. Pod sistemom ručnog rada bio je ljudski rad po pravilu najskuplji element nekog proizvoda; ali pod mašinskim sistemom vidimo da prosti pazitelji mašina sve više zamjenjuju radnike zatljive.

Slabost ljudske prirode tolika je da ukoliko je radnik vještiji utotliko je samovoljniji i teže je s njim izlaziti na ulicu, pa je uslijed toga i manje sposoban za mašinski sistem, čijoj cjelini njegovi čudljivi ispadni mogu nanijeti znatnu štetu. Glavni zadatak današnjeg fabrikanta sastoji se, dakle, u tome da spajanjem nauke i svog kapitala svede djelatnosti svojih radnika na to da upotrebe svoju pažnju i okretnost, a to su svojstva koja radnici u svojoj mladosti mogu u velikoj mjeri usavršiti ako rade samo na jednom jedinom predmetu.

Pod sistemom koji rad dijeli na postupne operacije potrebno je učenje od više godina dok oči i ruke ne postanu dovoljno spretne da mogu obavljati izvjesne mehaničke majstorsije; ali pod sistemom koji rastavlja proces nekog rada dijeleći ga na njegove bitne sastavne dijelove i koji sve njegove dijelove izvodi automatskom mašinom, ti elementarni dijelovi se poslije kraće probe mogu povjeriti jednom licu obične sposobnosti; Štaviše, u slučaju nužde, ta se ličnost može premještati s jedne mašine na drugu po volji direktora preduzeća. Tačke promjene stoje u očitom protivvjećju sa starom rutinom, koja rad dijeli i određuje jednog radnika da pravi iglene glave, drugoga da oštiri vrhove igala, posao čija dosadna jednostavnost otuduje... ali pod principom *izjednačenja*, ili mašinskog sistema, sposobnosti radnika podvrgnute su samo prijatnom radu itd. ... Pošto se njegova djelatnost sastoji u tome da nadzire rad dobro uređenog mehanizma, on je može za kratko vrijeme izučiti; prenoseći svoje usluge s jedne mašine na drugu, on mijenja svoju djelatnost i razvija svoje ideje razmišljajući o opštih kombinacijama koje proističu iz njegova rada i rada njegovih drugova. Na taj način, pod redovnim okolnostima, ne može pod sistemom *jednake raspodjele radova* biti omog skučavanja sposobnosti, sužavanja ideja, onog sprečavanja tjelesnog razvitka koji se ne bez razloga pripisuje podjeli rada.

Stalni cilj, tendencija svih usavršavanja tehnike ide u stvari za tim da ljudski rad učini što nepotrebnijim, ili da mu smanji cijenu zamjenjujući rad odraslih radnika radom žena i djece ili rad kvalifikovanog radnika prostim radom... Ova tendencija da se na posao umjesto izvježbanih radnika uzimaju samo djeca sa živahnim očima i okretnim prstima pokazuje da su naši prosvijećeni fabrikanti najzad odbaciли školsku dogmnu o podjeli rada prema različitim stupnjevima sposobnosti.« (Anaré Ure, *Philosophie des manufactures ou économie industrielle*, tom I, gl. 1^[1]).

Podjelu rada u modernom društvu karakteriše činjenica da ona stvara specijalnosti, struku, a s njima i profesionalni idiotizam.

»Obuzima nas divljenje«, kaže Lemontej, »kad vidimo kako se u starih naroda jedna ista ličnost u isti mah u visokom stepenu odlikuje kao filozof, pjesnik, govornik, istoričar, sveštenik, državnik i vojskovođa. Naše duše obuzima strah pri pogledu na tako opsežno područje. Danas svako podiže oko sebe ogradi i zatvara se u nju. Ne znam da li se tim rasparčavanjem polje uvećava, ali znam da se čovjek umanjuje.«

Podjela rada u radionici s mašinama odlikuje se time što je rad izgubio svaki karakter specijalnosti. A od trenutka kad prestane svako specijalno razvijanje počinje se osjećati potreba za svestranošću, težnja za svestranim razvitkom ličnosti. Automatska fabrika uklanja specijaliste i profesionalni idiotizam.

Gospodin Prudon, koji nije razumio čak ni ovu jednu revolucionarnu stranu automatske fabrike, čini korak nazad i predlaže radniku da ne izrađuje samo dvanaesti dio igle, već uzastopno svih dvanaest dijelova. Tako bi radnik došao do poznavanja igle i do svijesti o njoj. Eto, to je sintetički rad g. Prudona. Niko neće sporiti da se i onaj ko čini jedan pokret naprijed pa onda jedan nazad takođe sintetički kreće.

Ukratko rečeno, g. Prudon nije odmakao od idealna malograđanina. A da bi taj ideal ostvario, ne pada mu ništa bolje na pamet nego da nas svede na zanatljske kalfe ili u najboljem slučaju na zanatljske majstore srednjeg vijeka. Dovoljno je, kaže on negdje u svojoj knjizi, jedan jedini put u svome životu napraviti majstorsko djelo, jedan jedini put osjetiti se kao čovjek. Zar ovo nije, kako po obliku tako i po sadržini, majstorsko djelo kakvo su zahtijevali cehovi srednjeg vijeka?

§ 3. Konkurenca i monopol

<i>Dobra strana konkurenčije</i>	»Konkurenca je suštinski povezana s radom kao i podjela... ona je nužna da bi <i>zavladala jednakost</i> .« [I, 186, 188.]
<i>Rđava strana konkurenčije</i>	»Njen princip negira sam sebe. Njegov najsigurniji učinak jeste uništavanje onih koje povuče sa sobom.« [I, 185.]
<i>Opšta opaska</i>	»I ne prilike koje su joj posljedica, kao i dobro koje sobom donosi... logički potiču iz principa.« [I 185 - 186.]
<i>Problem koji se ima riješiti</i>	»Tražiti princip poravnjanja koji se mora izvesti iz zakona koji stoji više od same slobode.« [I, 185.]

Varijanta:

»Ovdje se, dakle, ne može raditi o tome da se ukine konkurenca, što je isto tako nemoguće kao i ukidanje slobode; radi se o tome da se pronađe njena ravnoteža, gotovo bih rekao, njena *policija*.« [I, 223.]

Gospodin Prudon počinje time što brani vječitu nužnost konkurenциje od onih koji hoće da je zamijene *takmičenjem**.

Nema »takmičenja bez svrhe«, pa pošto je »predmet svačke strasti nužno analogan samoj strasti: žena za ljubavnika, vlast za častoljupca, zlato za tvrdicu, lоворов vjenac za pjesnika — to je i predmet industrijskog takmičenja neizbjegljivo profit. Takmičenje nije ništa drugo već sama konkurenčija.« [I, 187.]

Konkurenčija je takmičenje radi profita. Da li industrijsko takmičenje mora da bude takmičenje radi profita, tj. konkurenčije? Gospodin Prudon to dokazuje tvrdeći da je tako. Vidjeli smo: tvrditi za njega znači dokazati, kao što pretpostavljati znači poricati.

Ako je neposredni predmet ljubavnika žena, onda je neposredni predmet industrijskog takmičenja proizvod, a ne profit.

Konkurenčija nije industrijsko, već trgovacko takmičenje. Danas industrijsko takmičenje postoji samo u vezi sa trgovinom. Štaviše, ima i takvih faza u ekonomskom životu modernih naroda kad je cijeli svijet obuzet nekom vrstom vrtoglavice za pravljenjem profita bez proizvođenja. Ova špekulacijska vrtoglavica, koja se periodično ponavlja, otkriva pravi karakter konkurenčije, koja pokušava da izbjegne nužnost industrijskog takmičenja.

Kad biste nekom zanatliji iz 14. vijeka rekli da će se ukinuti povlastice i čitava feudalna organizacija industrije da bi na njeno mjesto došlo industrijsko takmičenje nazvano konkurenčija, on bi vam odgovorio da povlastice različitih korporacija, cehova, udruženja upravo i čine konkurenčiju. Gospodin Prudon se ne izražava bolje kad tvrdi: »takmičenje nije ništa drugo već konkurenčija.«

»Neka se naredi da od 1. januara 1847. svakom budu zajemčeni rad i najamnina, pa će odmah iza velike napetosti industrije nastupiti strašna mletavost.« [I, 189.]

Umjesto pretpostavke, postavke i negacije, imamo sad naredbu koju g. Prudon izdaje izričito radi toga da bi dokazao nužnost konkurenčije, njenu vječitost kao kategorije itd.

Ako uobrazimo da su potrebne samo naredbe da bismo se spasli konkurenčije, nikada je se nećemo oslobođiti. Ako stvari tjera dotele da predlaže da se ukine konkurenčija, a da se zadrži najamnina, taj predlaže da se kraljevskim ukazom dekretuje besmislica. Ali, narodi se ne razvijaju po kraljevskim ukazima. Prije no što stanu praviti ovakve naredbe, narodi moraju iz temelja izmijeniti bar industrijske i političke uslove svoga opstanka, a sljedstveno i cijoj način života.

* Furjeristi. — F. E.

Gospodin Prudon, sa svojom nepokolebljivom samouverenošću, odgovoriće nam da je ovo pretpostavka »preobražaja naše prirode bez presedana u istoriji« i da on ima pravo »da nas *isključi iz diskusije*« — ne znamo na osnovu koje naredbe.

Gospodin Prudon ne zna da je cijela istorija samo neprekidno preobražavanje ljudske prirode.

»Ostamimo pri činjenicama. Francuska revolucija je izvršena koliko radi industrijske toliko i radi političke slobode; i mada Francuska, kažimo to otvoreno, nije 1789. spoznala sve posljedice principa čije je ostvarenje zahtijevala, ona se ipak nije prevareila ni u svojim željama ni u svojim očekivanjima. Ko bi god pokušao da to ospori, taj u mojim očima gubi pravo na kritiku. Ja nikad neću raspravljati s protivnikom koji u načelu pretpostavlja spontanu zabludu dvadeset pet miliona ljudi... Da konkurenca nije bila *princip* društvene ekonomije, *dekret sudsbine*, *nužnost ljudske duše*, zašto se onda umjesto što su korporacije i cehovi ukinuti nije, naprotiv, mislilo na to da se sve to popravi?« [I, 191, 192.]

Dakle, pošto su Franouzi 18. vijeka ukinuli korporacije, udruženja i cehove umjesto da ih modifikuju, Francuzi 19. vijeka moraju konkurenčiju da modifikuju umjesto da je ukinu. Pošto je konkurenca zavladala u Francuskoj u 18. vijeku kao posljedica istorijskih potreba, ta se konkurenca ne smije ukloniti u 19. vijeku na osnovu drugih istorijskih potreba. Gospodin Prudon, koji ne razumije da je ustanovljenje konkurenčije bilo skopčano sa stvarnim istorijskim razvitkom ljudi 18. vijeka, pravi od konkurenčije nužnost *ljudske duše*, *in partibus infidelium*.^[24] Šta bi on napravio od »velikog Kolbera« za 17. vijek?

Poslije revolucije došlo je sadašnje stanje stvari. I odavde g. Prudon crpe činjenice da pokaže vječitost konkurenčije, dokazujući da se sve radinosti u kojima ta kategorija još nije dovoljno razvijena, kao poljoprivreda, nalaze u nižem, oronulom stanju.

Govoriti da ima industriju koje još nisu na visini konkurenčije, da se druge nalaze ispod nivoa buržoaske proizvodnje, prazan je razgovor koji nikako ne dokazuje vječitost konkurenčije.

Čitava logika g. Prudona sastoji se u ovome: konkurenčija je društveni odnos u kome se danas razvijaju naše proizvodne snage. Ovu istinu on ne razvija logički, već joj daje oblike kojih su često vrlo smiješni govoreći da je konkurenčija industrijsko takmičenje, današnji način da čovjek bude slobodan, odgovornost u radu, konstituisanje vrijednosti, uslov za ostvarenje jednakosti, princip društvene ekonomije, dekret sudsbine, nužnost ljudske duše, inspiracija vječite prav-

de, sloboda u dijeljenju, dijeljenje u slobodi, ekonomski kategorija.

»Konkurenca i udruživanje podržavaju se uzajamno. Daleko od toga da se isključuju, oni se čak i ne razilaze. Ko kaže konkurenca, taj već pretpostavlja zajednički cilj. Konkurenca, dakle, nije *egoizam*, i najiznosnija je zabiludna socijalizma što je u njoj gledao rušenje društva.« [I, str. 223.]

Ko kaže konkurenca, kaže zajednički cilj, a ovo s jedne strane dokazuje da je konkurenca udruživanje, a s druge strane da konkurenca nije egoizam. A ko kaže *egoizam*, ne kaže li i zajednički cilj? Svakog se egoizam javlja u društvu i posredstvom društva. On, dakle, pretpostavlja društvo, to jest zajedničke ciljeve, zajedničke potrebe, zajednička sredstva za proizvodnju itd., itd. Da nije stoga puka slučajnost što se konkurenca i udruživanje o kojima govore socijalisti čak i ne razilaze?

Socijalisti vrlo dobro znaju da je sadašnje društvo osnovano na konkurenциji. Pa kako bi oni mogli prigovarati konkurenциji da ruši današnje društvo kad oni sami hoće da ga sruše? I kako bi oni mogli prigovarati konkurenциji da će srušiti buduće društvo, u kome oni naprotiv vide rušenje konkurenčije?

Gospodin Prudon veli dalje da je konkurenca *suprotnost monopolâ*, i da uslijed toga ne može biti *suprotnost udruživanja*.

Feudalizam je od svog postanka bio u suprotnosti s patrjarhalnom monarhijom; prema tome, on nije stajao u suprotnosti s konkurenčijom koja još nije postojala. Slijedi li za tim da konkurenca ne stoji u suprotnosti s feudalizmom?

U stvari su *društvo*, *udruženje* nazivi koji se mogu dati svim društvima, kako feudalnom tako i buržoaskom, koje predstavlja asocijaciju zasnovanu na konkurenčiji. Pa kako može biti socijalistâ koji vjeruju da golom riječju *udruženje* mogu opovrći konkurenčiju? I kako sam g. Prudon može misliti da će konkurenčiju odbraniti od socijalizma time što će je obilježiti jedinom riječju *udruženje*?

Sve što smo dosad kazali čini dobru stranu konkurenčije kako je razumije g. Prudon. Pređimo na rđavu stranu, to jest na negativnu stranu konkurenčije, na njene nedostatke, na ono što je u njoj destruktivno, prevratničko, na njene štetne osobine.

Ima nečeg turobnog u slici koju nam g. Prudon o tome iznosi.

Konkurenca stvara bijedu, pothranjuje građanski rat, ona »mijenja prirodne zone«, miješa narodnosti, razara porodicu, korumpira javnu savjest, ona »ruši pojmove pravič-

nosti, pravednosti» i morala i, što je još gore, ruši poštenu i slobodnu trgovinu, a ne daje u zamjenu čak ni *sintetičnu vrijednost*, stalnu i pravednu cijenu. Ona razočarava sav svijet, čak i ekonomiste; ona tjera stvar dotle da samu sebe razara.

Može li, poslije svega zla što je iznio g. Prudon, postojati neki razorniji, destruktivniji element za njegove principe i njegove iluzije, za odnose buržoaskog društva nego što je konkurenca?

Imajmo u vidu da konkurenca postaje sve razornija za buržoaske odnose što više goni na grozničavo stvaranje novih proizvodnih snaga, to jest materijalnih uslova za novo društvo. U ovom pogledu bilo bi u rđavoj strani konkurencajne bar nečeg dobrog.

»Konkurencaj kao pozicija ili ekonomска faza, posmatrana u njenom postanku, neizbjegjan je rezultat... teorije smanjivanja troškova proizvodnje.« [I, 235.]

Izgleda da je za g. Prudona krvotok posljedica Harvijevе teorije.

»Konkurencaj se nužno završava monopolom, koji ona stvara stalnom negacijom sebe same. Već ovakvo postojanje monopolja je njegovo opravdanje... Monopol je prirodna suprotnost konkurencaj... ali čim konkurencaj postane nužna, ona uključuje i ideju monopolja pošto je monopol u neku ruku sjedište svake ličnosti koja konkuriše.« [I, 236, 237.]

Podijelićemo radost sa g. Prudonom što je bar jedanput lijepo mogao da primjeni svoju formulu o tezi i antitezi. Cio svijet zna da je sama konkurencaj stvorila moderni monopol.

Što se tiče sadržine, tu se g. Prudon drži pjesničkih slika. Konkurencaj pravi »iz svakog podrazdjela rada gotovo neki suverenitet gdje se svaka ličnost postavlja u svojoj snazi i svojoj nezavisnosti«. Monopol je »sjedište svake ličnosti koja konkuriše«. Onaj mu suverenitet valja bar koliko i ovo sjedište.

Gospodin Prudon govori samo o modernom monopolu koji je stvorila konkurencaj. Ali svi mi znamo da je konkurencaj proizišla iz feudalnog monopolja. Na taj je način prvo bitno konkurencaj bila suprotnost monopolja, a ne monopol suprotnost konkurencaje. Moderni monopol nije, dakle, prosta antiteza, već naprotiv istinska sinteza.

Teza: Feudalni monopol prethodnik konkurencaje.

Antiteza: Konkurencaj.

Sinteza: Savremeni monopol, koji je negacija feudalnog monopolja ukoliko pretpostavlja vladavinu konkurencaje, a koji je negacija konkurencaje ukoliko je monopol.

Na taj način savremeni monopol, buržoaski monopol, jeste sintetički monopol, negacija negacije, jedinstvo suprotnosti. To je monopol u svom čistom, normalnom, racionalnom stanju. Gospodin Prudon se nalazi u suprotnosti sa svojom vlastitom filozofijom kad buržoaski monopol objašnjava kao monopol u sirovom, *priprostom*, protivrječnom, grčevitom stanju. Gospodin Rosi, koga g. Prudon nekoliko puta navodi u vezi s monopolom, izgleda da je bolje shvatio sintetički karakter buržoaskog monopola. U svome *Cours d'économie politique* on pravi razliku između vještačkih i prirodnih monopola. Feudalni su monopoli, veli on, vještački, to jest samovoljni; buržoaski su monopoli prirodni, to jest racionalni.

Monopol je dobra stvar, dokazuje g. Prudon, jer je ekonomski kategorija, emanacija »bezličnog urma čovječanstva«. Konkurenca je takođe dobra stvar, pošto je i ona ekonomski kategorija. Ali ono što nije dobro, to je stvarnost monopola i stvarnost konkurenca. Što je još gore, monopol i konkurenca proždiru jedno drugo. Šta da se radi? Tražiti sintezu tih dviju ideja, istrgnuti je iz božjeg krila u kome počiva od nezapamćenih vremena.

U praktičnom životu ne nalazimo samo konkurenčiju, monopol i njihov antagonizam, već i njihovu sintezu, koja nije neka formula već kretanje. Monopol rađa konkurenčiju, konkurenca rađa monopol. Monopolisti konkurišu jedan drugome, konkurenti postaju monopolisti. Kad monopolisti djelimičnim udruživanjem ograniče konkurenčiju među sobom, onda raste konkurenca među radnicima, a što više raste masa proletera prema monopolistima neke nacije, tim neobuzdanija postaje konkurenca među monopolistima različitih nacija. Sintiza je takva da se monopol može održati jedino ako neprekidno prolazi kroz konkurentsku borbu.

Da bi načinio dijalektički prelaz na poreze, koji dolaze iza *monopola*, g. Prudon nam priča o *društvenom geniju* koji, pošto je *neustrašivo išao svojim cikcak-putem*, pošto je »*bez kajanja i oklijevanja, sigurnim korakom došao do ugla monopola*, baca melankoličan pogled unazad, i poslije dubokog razmišljajnja uđa u poreze na sve predmete proizvodnje i stvara čitav administrativni aparat da bi se sva zvanja predala proletarijatu, a da poreze plate monopolisti.« [I, 284, 285.]

Šta da se kaže o tom geniju koji s praznim želucem šeta cikcak? A šta o toj šetnji čija bi jedina svrha bila da prezima uništi buržuje, dok porezi služe baš za to da buržujima pribave sredstva da se održe kao vladajuća klasa?

Da bismo čitaocima makar unekoliko pokazali način kako g. Prudon postupa s ekonomskim pojedinostima, biće do-

voljno da ukažemo na to da je po njemu *trošarina* uvedena u interesu jednakosti i da bi se pomoglo proletarijatu.

Trošarina se potpuno razvila tek poslije pobjede buržoazije. U rukama industrijskog kapitala, to jest trezvenog i štedljivog bogatstva koje se održava, reproducuje i uvećava neposrednom eksploracijom rada, trošarina je bila sredstvo za eksploraciju frivilnoga, veselog, rasipničkog bogatstva velike gospode koja nisu ništa radila već samo trošila. Džejms Stjuart je vrlo lijepo izložio ovu prvobitnu svrhu trošarine u svome djelu *Inquiry into the Principles of Political Economy*, koje je objavio deset godina prije Adama Smita.

»U čistoj monarhiji«, kaže on, »vladari izgledaju u izvjesnom pogledu ljubomorni na porast bogatstva i stoga udaraaju poreze na one koji se bogate — poreze na proizvodnju. Pod ustavnom vladavinom porezi padaju uglavnom na one koji osiromašuju — to su porezi na potrošnju. Tako monarski udaraaju porez na industriju... na primjer glavarima i porez na imetak (taille) razrezuju se srazmjerne pretpostavljenom bogatstvu onih koji su im podvrgnuti. Svako biva oporezovan srazmjerne dobitku koji prema procjeni ima. U ustavnim zemljama, porezi se obično udaraju na potrošnju.« [II, 190 - 191]^[25]

Svako se oporezuje srazmjerne svojim izdacima.

Što se tiče *logičkog sljedovanja* poreza, trgovinskog bilansa, kredita — u glavi g. Prudona — želimo samo da primjetimo da je engleska buržoazija, kada se pod Vilijemom Oranskim politički konstituisala, stvorila nov poreski sistem, državne dugove i sistem zaštitnih carina čim je bila u stanju da slobodno razvije uslove svog opstanka.

Ovo ukazivanje biće dovoljno da čitaocu dade tačnu ideju o mučno skrpljenim objašnjenjima g. Prudona o policiji ili porezu, trgovinskom bilansu, kreditu, komunizmu i stanovništvu. Rado bismo vidjeli tu — ma i najjobzirniju — kritiku koja ova poglavljia može ozbiljno uzeti u pretres.

§ 4. *Svojina ili renta*

U svakoj istorijskoj epohi svojina se razvijala drukčije i pri sasvim različitim društvenim odnosima. Stoga definisati buržoasku svojinu znači isto što i izložiti sve društvene odnose buržoaske proizvodnje.

Htjeti dati definiciju svojine kao nekog nezavisnog odnosa, kao neke posebne kategorije, apstraktne i vječite ideje, može biti jedino iluzija metafizike ili jurisprudencije.

Gospodin Prudon, koji prividno govori o svojini uopšte, bavi se samo *zemljišnom svojином, zemljišном rentom*.

»Ponijeklo rente je, kao i svojina, tako reći vanekonomsko: ono se nalazi u psihološkim i moralnim rasuđivanjima koja imaju tek vrlo udaljenu vezu s proizvodnjom bogatstva.« (Tom II, str. 265.)

Na taj se način g. Prudon proglašava nesposobnim da shvati porijeklo rente i zemljišne svojine. On priznaje da ga ta nesposobnost prisiljava da pribjegne prihodoškim i moralnim rasuđivanjima, koja iako doista imaju tek vrlo udaljenu vezu s proizvodnjom bogatstva, ipak imaju vrlo tjesnu vezu sa skučenošću njegovog istorijskog vidika. Gospodin Prudon tvrdi da porijeklo zemljišne svojine sadrži u sebi nešto *mistično i misteriozno*. Dakle, vidjeti u porijeklu zemljišne svojine misteriju, to jest preobraziti u misteriju odnos samo proizvodnje prema raspodjeli sredstava za proizvodnju, zar to ne znači, da se poslužimo riječima g. Prudona, odreći se svake pretenzije na ekonomsku nauku?

Gospodin Prudon.

»*ograničava* se na to da podsjeti da je u sedmoj epohi ekonomskog razvijta — epohi *kredita* — kad je fikcija učinila da iščezne stvarnost i kad je prijetila opasnost da se ljudska djelatnost izgubi u praznini, bilo postalo potrebno da se *čovjek jače veže za prirodu*: i eto, renta je bila cijena za ovaj novi ugovor«. (Tom II, str. 269.)

Čovjek s četrdeset talira^[26] naslutio je da će doći neki g. Prudon:

»S dopuštenjem, gospodine tvorče: svako je gospodar u svom svijetu; ali me nikad nećete uvjeriti da je ovaj u kome se mi nalazim, od stakla.«

U vašem svijetu, gdje je kredit bio sredstvo da se ljudi *izgube u praznini*, lako je moguće da je zemljišna svojina postala potrebna da bi se *čovjek vezao za prirodu*. U svijetu stvarne proizvodnje, u kome je zemljišna svojina postojala uвijek prije kredita, ne može da postoji g. Prudonov *horror vacui*¹.

Kad se postojanje rente već prizna, ma kakvo inače bilo njeni porijeklo, ona postaje predmet raspravljanja između zakupnika i zemljoposjednika. Kakav je krajnji rezultat toga raspravljanja? Drugim riječima, koliki je prosječni iznos rente? Čujmo šta kaže g. Prudon:

»Rilkardova teorija odgovara na ovo pitanje. U početku društva, kad je čovjek, novajlija na zemlji, imao pred sobom samo ogromne šume, kad je zemlje bilo još nelzmjerno a radinost još u začetku, renta je morala biti ravna nulli. Zemlja, još neobrađena, bila je predmet za upotrebu, ali još nije bila razmjenska vrijednost: ona je bila opšta, ne društvena. Malo-pomalo, umnožavanje porodica i napredak zemljoradnje učinile da se počne cijeniti vrijednost zemlje. Rad je dao vrijednost zemlji: tako je postala renta. Što je više ploda neko potje moglo donositi s istom količinom rada, tim je više bilo ojenjeno: zato je težnja posjednika i bila uвijek da prisvoje cijelokupni plod zemlje po odbitku najamnine zakupnika, to jest po odbitku troškova proizvodnje. Tako svojina ide za radom da bi mu oduzela sve što

¹ strah od praznine

u proizvodu prelazi stvarne troškove. Pošto vlasnik ispunjava jedan mistični zadatok i prema kolomu zastupa zajednicu, zakupnik, po odredbi proviđenja, nije ništa drugo već odgovorni radnik koji mora društvu da polaze računa o svemu što je primio preko svoje zakonite najamnine... Po svom biću i opredjeljenju, renta je, dakle, instrument pravičnosti u rasподjeli, jedno od hiljadu sredstava koja društveni genije upotrebljava da bi došao do jednakosti. To je ogroman katastar koji su protivrječno izradili zakupnik i zemljoposjednik, ali pri čemu je svaki sukob isključen u višem interesu a čiji krajnji rezultat treba da bude izjednačenje posjeda zemlje između eksploratora zemlje i industrijalaca... Ne nešto manje, nego je tek ova matica svojine bila kadra da kolonom otme višak proizvoda, koji on ne može da ne smatra kao svoj, a sebe kao njegovog isključivog stvaraoca. Renta, ili bolje rečeno zemljišna svojina, slomila je poljoprivredni egoizam i stvorila solidarnost koju ne bi mogla ozivotvoriti nikakva vlast, nikakva podjela zemlje... Sada, kad je postignuto moralno djelovanje zemljišne svojine, ostaje da se izvrši rasподjela rente.« [II, 270-272.]

Cio ovaj zvezet riječi svodi se u prvom redu na ovo: Rikardo kaže da višak cijene proizvoda zemljoradnje iznad njihovih troškova proizvodnje, uključujući uobičajeni profit i interes, daje mjerilo za rentu. Gospodin Prudon čini to bolje. On pušta zemljoposjednika da interveniše kao neki *deus ex machina*^[27], koji *kolonu*^[28] oduzima cio višak njegove proizvodnje iznad troškova proizvodnje. On se služi intervencijom zemljoposjednika da bi objasnio zemljišnu svojinu, intervencijom rentijera da bi objasnio rentu. On odgovara na pitanje postavljajući to isto pitanje i dodajući mu još jedan slog više.

Primijetimo osim toga da g. Prudon daje renti novo porijeklo kad je određuje razlikom u plodnosti zemlje, pošto zemlja prije no što je bila procjenjivana prema različnim stepenima plodnosti »nije«, po njemu, »bila razmjenska vrijednost, već je bila zajednička«. Pa šta bi od te fikcije rente koja je nastala iz *nužnosti* da vrati zemlji čovjeka kome je prijetila opasnost da se *izgubi u beskrajnosti praznine*?

Da oslobođimo sad Rikardovu teoriju od proviđenja, alegoričnih i mističnih fraza u koje ju je g. Prudon tako brižljivo uvio.

Renta je, po Rikardovom shvatanju, zemljišna svojina u njenom buržoaskom obliku: to će reći — feudalna svojina koja se potčinila uslovima buržoaske proizvodnje.

Vidjeli smo da se po Rikardovoj teoriji cijena svih predmeta konačno određuje troškovima proizvodnje, uključujući i industrijski profit; drugim riječima — utrošenim radnim vremenom. U manufakturnoj industriji, cijena proizvoda dobijena minimumom rada reguliše cijenu svih drugih roba iste vrste stoga što se najjeftinija i najproizvodnija sredstva za rad mogu neograničeno umnožavati i što slobodna konkuren-

cija stvara jednu tržišnu cijenu, to jest zajedničku cijenu za sve proizvode iste vrste.

U poljoprivrednoj radnosti, naprotiv, cijenu svih jednorodnih proizvoda reguliše cijena proizvoda proizvedenog najvećom količinom rada. Prvo, tu se ne mogu, kao u manufakturnoj industriji, po volji umnožavati oruđa za proizvodnju jednakog stepena proizvodnosti, to jest zemlje istog stepena plodnosti. Zatim se, srazmjerne uvećavanju stanovništva, pristupa obrađivanju zemlje slabijeg kvaliteta ili se u istu zemlju ulaže novi kapital koji je srazmjerne manje proizvodan nego onaj koji je prвobitno ulоžen. U oba slučaja ulaže se veća količina rada, a dobija se srazmjerne manji proizvod. Pošto potreba stanovništva čini nužnim ovo povećanje rada, proizvod zemlje obrađene s većim troškovima mora neminovno naći kupce baš kao i proizvod zemlje obrađivane s manje troškova. Pošto konkurenциja izjednačava tržišnu cijenu, proizvod bolje zemlje će biti plaćen isto tako skupo kao i proizvod slabije zemlje. Ovaj višak cijene proizvoda bolje zemlje iznad troškova njihove proizvodnje sačinjava rentu. Kad bi ljudi uvijek imali na raspolaganju zemlju jednakog stepena plodnosti, kad bi se, kao u manufakturnoj industriji, uviјek moglo pribjegavati najjeftinijim i najproizvodnijim mašinama, ili kad bi drugi plasmani kapitala proizvodili isto koliko i prvi, tad bi cijena proizvoda zemljoradnje bila određivana cijenom plodova proizvedenih pomoću najboljih oruđa za proizvodnju, kao što smo vidjeli kod cijene manufaktturnih proizvoda. Ali toga trenutka iščezla bi i renta.

Da bi Rikardova teorija imala opštu važnost, potrebno je još da kapital ima mogućnosti da se slobodno primjenjuje u različitim industrijskim granama; da jako razvijenom konkurenjom među kapitalistima profiti budu dovedeni na jednaku stopu; da zakupnik bude samo industrijski kapitalist, koji, plasirajući svoj kapital u zemlju, zahtijeva profit jednak onome koji bi mu njegov kapital donosio ma u kojoj manufakturi; da se u zemljoradnji radi po sistemu krupne industrije; najzad, da sam zemljoposjednik polaže važnost još samo na novčani prinos.

Mogućno je, kao u Irskoj, da renta još ne postoji, mada je zakupni sistem razvijen u najvišem stepenu. Pošto je renta višak ne samo nad najamninom već i nad industrijskim profitom, ona se ne može javiti tamo gdje je dohodak zemljoposjednika samo odbitak od najamnine.

Na taj način, renta, daleko od toga da od obrađivača zemlje, od zakupnika, načini *prostog radnika*, i da »kolonu otme višak proizvoda koji on ne može da ne smatra kao svoj«, ne stavlja nasuprot zemljoposjedniku roba, podložnika, cen-

zualistu i najamnog radnika, nego industrijskog kapitalistu¹ koji zemlju eksploratiše pomoću svojih najamnih radnika i koji zemljoposjedniku plaća kao zakupninu samo višak iznad troškova proizvodnje u kojima je uključen profit kapitala. Tako je potrajalo dugo vremena dok je feudalnog zakupnika zamijenio industrijski kapitalist. U Njemačkoj, na primjer, ovaj je preobražaj počeo tek u posljednjoj trećini 18. vijeka. Jedino se u Engleskoj taj odnos između industrijskog kapitaliste i zemljoposjednika potpuno razvio.

Dok su postojali samo *koloni* g. Prudona, nije bilo rente. Otkad postoji renta, nije zakupnik kolon, nego je radnik zakupnikov kolon. Degradacija radnika koji ima još samo ulogu prostog nadničara, poljoprivrednog radnika koji radi za industrijskog kapitalista, pojava industrijskog kapitaliste koji eksploratiše zemlju kao svako drugo preduzeće, pretvaranje zemljoposjednika od malog vladara u običnog zelenića: to su različni odnosi koji nalaze svoj izraz u renti.

Renta u smislu u kojem je uzima Rikardo znači pretvaranje patrijarhalne poljoprivrede u industrijsku, znači primjenu industrijskog kapitala u zemljoradnji, presaćivanje buržoazije iz grada u selo. Umjesto da *privere čovjeka za prirodu*, renta je samo privezala eksploraciju zemlje uz konkureniju. Konstituisan kao renta, zemljšni posjed je i sam rezultat konkurenциje, pošto on od toga časa zavisi od tržišne vrijednosti poljoprivrednih proizvoda. Kao renta, zemljšni posjed je učinjen pokretnim i postao je predmet trgovine. Rentna postaje moguća tek od trenutka kad razvitak gradske industrije i njime stvorena društvena organizacija prisile zemljoposjednika da gleda samo na trgovачki profit, na novčani prinos svojih poljoprivrednih proizvoda i da u svom zemljšnom posjedu ne vidi najzad ništa drugo već mašinu za pravljenje novca. Renta je odvojila zemljoposjednika od zemlje i prirode toliko da nije potrebno čak ni da poznaće svoju zemlju, kao što to vidimo u Engleskoj. Što se tiče zakupnika, industrijskog kapitaliste, i poljoprivrednog radnika, oni za

¹ U izdanju od 1847. slijede iza »industrijskog kapitalistu...«, umjesto riječi koje se nalaze u ovom tekstu, dvije samostalne rečenice: La propriété foncière, une fois constituée en rente, n'a plus en sa possession que l'excédant sur les frais de production, déterminés non seulement par le salaire, mais aussi par le profit industriel. C'est donc au propriétaire foncier que la rente arrachait une partie de son revenu. [Zemljšna svojina, koja se jedanput konstituiše u rentu, ima na svom raspolaganju samo suvišak nad troškovima proizvodnje koji su određeni ne samo najamninom već i industrijskim profitom. Dakle, zemljoposjedniku je renta otrgnula jedan dio njegovog dohotka.]

zemlju koju obrađuju nisu privezani više nego što su preduzetnik i radnik u industriji privezani za pamuk ili vunu. Oni se osjećaju vezani samo za cijenu onog što obrađuju, za novčani prinos. Otuda jeremijade reakcionarnih partija, koje iz dubine svojih duša vapiju za povratkom feudalizma, dlijepoga patrijarhalnog života, jednostavnih naravi i velikih vrlina naših predaka. Podvrgavanje zemlje zakonima po kojima se upravljaju sve druge industrije, jeste i biće uvijek predmet leleka motivisanog ličnim interesom. Tako se može reći da je renta postala pokretačka snaga koja je ubacila idilu u kretanje istorije.

Rikardo, koji buržoasku proizvodnju prepostavlja kao neophodnu za određivanje rente, ipak primjenjuje rentu na zemljišni posjed svih vremena i svih zemalja. To je zabluda svih ekonomista koji odnose buržoaske proizvodnje uzimaju kao vječite.

Od svrhe koju je renti odredilo providjenje i koje se za njega sastoji u preobražaju *kolona u odgovornog radnika*, g. Prudon prelazi na raspodjelu rente prema principu jednakosti.

Rentu je, kao što smo vidjeli, stvorila *jednaka cijena* proizvoda sa zemlje *nejednakе plodnosti* tako što je hektolitar žita koji je stajao deset franaka prodavan za dvadeset franaka ako su troškovi proizvodnje na lošoj zemlji iznosili dvadeset franaka.

Dokle god potreba bude prisiljavala da se kupuju svi poljoprivredni proizvodi doneseni na tržište, tržišna cijena biće određivana troškovima najskupljih proizvoda. Dakle, ovo izravnamje cijena, koje je rezultat konkurenkcije a ne nejednakе plodnosti zemlje, donosi posjedniku bolje zemlje rentu od deset franaka za svaki hektolitar koji njegov zakupnik proda.

Uzmimo za trenutak da cijenu žita određuje radno vrijeme potrebno za njegovu proizvodnju, pa će se odmah hektolitar žita proizведен na boljoj zemlji prodavati po deset franaka, dok će onaj što je proizведен na lošoj zemlji stajati dvadeset franaka. Pod tom prepostavkom prosječna tržišna cijena biće petnaest franaka, dok ona po zakonu konkurenkcije iznosi dvadeset franaka. Kad bi prosječna cijena bila petnaest franaka, tada se ne bi ni radilo o nekoj raspodjeli, ni egalitarskoj niti kojoj drugoj, jer ne bi bilo rente. Renta postoji samo zato što se hektolitar žita koji je proizvođač stajao deset franaka prodaje za dvadeset franaka. Gospodin Prudon prepostavlja jednakost tržišne cijene pri nejednakim troškovima proizvodnje da bi došao do egalitarske raspodjele proizvoda nejednakosti.

Mi razumijemo što su ekonomisti kao Mil^[29], Šerbilić,

Hildič i drugi postavljali zahtjev da se renta preda državi u svrhu ukidanja poreza. To je neprikiven izraz mržnje koju industrijski kapitalist osjeća prema zemljoposjedniku, koji mu je nepotrebna i suvišna stvar u mehanizmu buržoaske proizvodnje.

Ali pustiti najprije da se hektolitar žita plati dvadeset franaka pa poslije preduzeti opštu raspodjelu onih deset franaka koji su od potrošača neopravdano uzeti, to je dovoljan razlog da *društveni genije ide melanholično svojim cikcak-pu-tem* i da tresne glavom o neki ugao.

Pod perom g. Prudona renta postaje

»ogromni *katastar* koji su protivređeno izradili zakupnik i zemljoposjednik... u višem interesu, a čiji krajnji rezultat treba da bude izjednačenje zemljišnog posjeda između eksploataторa zemlje i industrijalaca.« [II, 271.]

Samo u odnosima postojećeg društva imao bi katastar koji je stvorila renta neku praktičnu vrijednost.

Mi smo već dokazali da zakupnina koju zakupnik plaća vlasniku izražava rentu približno tačno samo u zemljama u kojima su trgovina i industrija najrazvijenije. Ova zakupnina sadrži često još i kamatu koja se vlasniku plaća na kapital koji je unesen u zemlju. Položaj zemlje, blizina gradova i još mnoge druge okolnosti utiču na zakupninu i modifikuju rentu. Već bi ovi razlozi bili dovoljni da dokažu netačnost katastra zasnovanog na renti.

S druge strane, renta ne može služiti kao stalno mjerilo stepena plodnosti neke zemlje, pošto moderna primjena hemije svaki čas mijenja prirodu zemlje i pošto su baš danas geološka znanja počela da obaraju čitavu ramiju procjenu relativne plodnosti: nema ni dvadeset godina otkako su se počela obrađivati prostrana područja u istočnim grofovijama Engleske koja su dosad bila neobrađivana jer nije bio dovoljno poznat odnos između humusa i sastava zdravice.

I tako istorija, daleko od toga da u renti pruža gotov katastar, samo stalno mijenja i potpuno prevrće postojeće kastre.

Najzad, plodnost nije samo prirodna osobina kao što bi se moglo lako vjerovati: ona stoji u tijesnoj vezi s postojećim društvenim odnosima. Neka zemlja može biti vrlo plodna za kulturu žita, pa ipak može tržišna cijena navesti obrađivača da je pretvori u vještačku livadu i da je tako učini neplodnom.

Gospodin Prudon je izmislio svoj katastar, koji ne vrijedi čak ni koliko običan katastar, samo zato »da bi dao neku realnost *cilju rente, egalitarskom po proviđenju*«.

»Renta je«, nastavlja g. Prudon, »kamata plaćena za kapital koji nikad ne propada, naime za zemlju. A kada taj kapital ne može da se povećava u pogledu materijalnog sastava, već jedino može neograničeno da se poboljšava u pogledu upotrebe, to slijedi da, dok kamata ili profit od zajma (*mutuum*) imaju stalnu tendenciju da padaju uslijed suviška kapitala, renta stalno ima tendenciju da se diže uslijed usavršavanja industrije i poboljšanja obrađivanja zemlje, koje je posljedica tog usavršavanja... To je, u svojoj suštini, renta.« (Tom II, str. 265.)

Ovoga puta g. Prudon vidi u renti sve osobenosti kamate, izuzev da ona potiče od kapitala naročite vrste. Taj kapital je zemlja, vječiti kapital »koji ne može da se povećava u pogledu materijalnog sastava, već jedino može neograničeno da se poboljšava u pogledu upotrebe«. U progresivnom toku civilizacije kamata ima stalnu tendenciju da pada, dok renta stalno teži da se diže. Kamata pada zbog izobilja kapitala, renta raste s usavršavanjem tehnike koje ima za posljedicu sve bolje i bolje iskorišćavanje zemlje.

To je, u svojoj suštini, mišljenje g. Prudona.

Da ispitamo najprije koliko je tačno da je renta kamata na kapital.

Za samog zemljoposjednika renta predstavlja kamatu na kapital koji je uložio u zemlju ili koji bi dobio njenom prodajom. Ali kupujući i prodajući zemlju, on kupuje ili prodaje samo rentu. Cijena koju on daje da bi dobio rentu ravna se prema opštoj kamatnoj stopi i nema posla s prirodnom rente kao takve. Kamata na kapitale plasirane u zemlju uopšte je niža od kamate na kapitale plasirane u trgovinu ili industriju. Na taj način, za onoga ko kamatu koju zemlja donosi vlasniku ne razlikuje od same rente, kamata na kapital uložen u zemlju pada još više nego kamata na druge kapitale. Ali nije riječ o kupovnoj ili prodajnoj cijeni rente, o tržišnoj vrijednosti rente, o kapitalizovanoj renti, već o samoj renti.

Zakupnina može osim prave rente sadržati još i kamatu na kapital uložen u zemlju. Tada ovaj dio zakupnine zemljovlasnik ne bi primio kao zemljovlasnik već kao kapitalist; to, međutim, nije prava renta o kojoj treba da govorimo.

Dokle god se ne iskorišćava kao sredstvo za proizvodnju, zemlja nije kapital. Zemljijišni kapitali mogu se isto tako uvećavati kao i sva druga sredstva za proizvodnju. Ne dodaje se, da rečemo kao g. Prudon, materiji ništa, ali se uvećavaju zemlje koje služe kao sredstva za proizvodnju. Samim tim što se na zemljama koje su već pretvorene u sredstva za proizvodnju vrše ponovne investicije kapitala povećava se zemljijišni kapital, a da se ništa ne dodaje zemlji kao materiji, to jest njenoj površini. Materijalna zemlja g. Prudona jeste zemlja u svojoj ograničenosti. Što se tiče vječnosti koju on prida-

je zemlji, rado priznajemo da ona kao materija ima tu osobinu. Zemljijišni kapital isto je tako malo vječit kao i svaki drugi kapital.

Zlato i srebro koji nose kamatu isto su tako trajni i vječiti kao i zemlja. A što cijena zlata ili srebra pada dok cijena zemlje raste, sigurno ne dolazi od njihove više ili manje vječite prirode.

Zemljijišni kapital stalni je kapital, ali se stalni kapital isto tako troši kao i opticajni kapital. Melioracije zemlje treba obnavljati i održavati; one traju samo izvjesno vrijeme kao i sva druga poboljšanja koja služe za to da se prirodne materije pretvore u sredstva za proizvodnju. Kad bi zemljijišni kapital bio vječit, poneka bi područja imala sasvim drugi izgled nego što ga danas imaju. Rimska Kampanja, Sicilija, Palestina bile bi u punom sjaju svog negdašnjeg blagostanja.

Ima čak i takvih slučajeva kad bi zemljijišni kapital mogao da iščezne i onda ako bi melioracije zemlje ostale.

Prvo, to se događa kad god konkurenčija nove plodnije zemlje uništi rentu u pravom smislu; zatim, melioracije koje su u izvjesnoj epohi imale neku vrijednost gube je od onog časa kad uslijed razvitka agronomije postanu opšte.

Predstavnik zemljijišnog kapitala nije zemljoposjednik, već zakupnik. Dohodak koji zemlja donosi kao kapital jesu kamata i preduzetnička dobit, a ne renta. Ima zemlje koja nosi tu kamatu i tu dobit, ali ne donosi rentu.

Kratko rečeno, ukoliko nosi kamatu, zemlja je zemljijišni kapital, a kao zemljijišni kapital ne donosi rentu i ne sačinjava zemljijišnu svojinu. Renta rezultira iz društvenih odnosa u kojima se vrši eksploracija zemlje. Ona ne može biti posljedica manje ili više čvrste, manje ili više trajne prirode zemlje. Renta proističe iz društva, a ne iz zemlje.

Po g. Prudonu, »poboljšanje obrađivanja zemlje« — posljedica »usavršavanja industrije« — uzrok je stalnom dizanju rente. Naprotiv, ovo poboljšanje čini da ona periodično pada.

U čemu se uglavnom sastoji svako poboljšanje, bilo u zemljoradnji, bilo u industriji? U tome da se istim radom proizvodi više, da se s manje rada proizvodi isto toliko ili čak i više. Zahvaljujući tim poboljšanjima zakupnik ne mora da upotrebi veću količinu rada za srazmjerne manji proizvod. On ne mora, dakle, pribjegavati lošoj zemlji i kapitali ulagam uzastopce u istu zemlju ostaju podjednako proizvodni. Prema tome, ove melioracije, daleko od toga da stalno podižu rentu, kao što kaže g. Prudon, sačinjavaju, naprotiv, povremene smetnje njenom dizanju.

Engleski zemljoposjednici 17. vijeka osjećali su to tako

dobro da su se odupirali napretku poljoprivrede, bojeći se da im se ne smanje dohoci. (Vidi Petija, engleskog ekonomistu iz doba Carlsa II.^[30])

§ 5. *Strajkovi i radnička udruženja*

»Svaki porast najamnina može imati za posljedicu samo to da se dignu cijene žita, vina itd., dakle da nastane skupoča. Jer šta je najamnina? Ona je cijena koštanja žita itd.; ona je puna cijena svake stvari. Hajdemo još dalje. Najamnina je srazmjerost elemenata koji sačinjavaju bogastvo, a koje masa radnika svakodnevno reproduktivno troši. Dakle, udvostručiti najamninu... znači dati svakom proizvođaču veći udio nego što je njegov proizvod, a to je protivrječno; a ako bi porast obuhvatilo samo mali broj industrija, to bi izazvalo opšti poremećaj u razmjeni, jednom riječi *skupoču*. Nemoguće je, izjavljujem, da obustave rada, koje imaju za posljedicu povišenje najamnine, ne svrše *opštim porastom cijena*; to je isto tako sigurno kao što su dva puta dva četiri.« (Prudon, tom I, str. 110. i 111.)

Mi osporavamo sve ove tvrdnje, izuzev tvrdnju da su dva puta dva četiri.

Prvo, ne postoji *opšte poskupljenje*. Ako cijena svih stvari dvostruko poraste istovremeno s najamninom, onda to nije neko mijenjanje cijena, već mijenjanje izraza.

Zatim, opšti porast najamnina ne može nikad dovesti do manje ili više opštег poskupljenja roba. Doista, ako bi sve industrije zapošljavale jednak broj radnika u odnosu prema stalnom kapitalu ili prema alatima koje upotrebljavaju, tada bi opšti porast najamnina izazvao opšte padanje profita, a tržišna cijena roba ne bi pretrpjela nikakvu promjenu.

Međutim, pošto je odnos ručnog rada prema stalnom kapitalu u različitim industrijama nejednak, sve će industrijske grane koje upotrebljavaju srazmjerno veću masu stalnog kapitala a manje radnika prije ili kasnije biti prisiljene da spuste cijenu svojim robama. U protivnom slučaju, ako cijena na njihovim robama ne padne, njihov će se profit dići iznad prosječne profitne stope. Mašine ne primaju najamninu. Opšti porast najamnine, dakle, manje će pogoditi industrije koje u poređenju sa drugima upotrebljavaju više mašina nego radnika. Kako, međutim, konkurenca ima uvijek tendenciju da profite izjednači, to profiti koji se dižu iznad prosječne stope mogu biti samo prolazni. Na taj će način opšti porast najamnina, ne uzimajući u obzir neka kolebanja, umjesto opštег poskupljenja, po g. Prudonu, imati, nпротив, za posljedicu djelimično padanje cijena, tj. padanje tržišnih cijena roba koje se izrađuju u glavnom pomoću mašina.

Dizanje i padanje profita i najamnina izražavaju samo srazmjeru u kojoj kapitalisti i radnici sudjeluju u proizvodu

radnog dana, a da u većini slučajeva ne utiču na cijenu proizvoda. Ali da se »obustave rada koje imaju za posljedicu povišenje najamnine, svršavaju opštim porastom cijena, štaviše skupoćom« — to su ideje koje mogu proizići samo iz mozga neshvaćenog pjesnika.

U Engleskoj su štrajkovi redovno bili povod za pronalaženje i primjenjivanje novih mašina. Mašine su bile, smijemo tvrditi, oružje kapitalista protiv revolta kvalifikovanih radnika. *Self-acting mule*^[21], najveći pronalazak moderne industrije, potisnula je buntovne prelce. Kad radnička udruženja i štajkovi ne bi imali nikakvog drugog rezultata osim da protiv sebe izazivaju mehaničke pronalaske, već bi samim tim vršili ogroman uticaj na razvitak industrije.

»U članku koji je g. Leon Foše objavio septembra 1845.«^[31] produžuje g. Prudon, »nalazim da su se engleski radnici od nekog vremena okanili svojih *udruženja* — što je sigurno napredak na kojem im možemo samo čestitati; ali da to poboljšanje radničkog morala potiče prvenstveno iz njihovog ekonomskog obrazovanja. Ne zavise najamnine od fabrikanata, uzviknuo je na jednom mitingu u Boltonu neki predionički radnik. U vremenu rđavih poslova fabrikanti su, tako reći, bićevi kojima se služi nužnost, i oni moraju udarati, htjeli ili ne htjeli. Regulativni princip jeste odnos između pomude i tražnje, a fabrikanti nemaju te moći ... U dobri čas«, uzvikuje g. Prudon, »ovo dobro vaspitanih radnika, uzornih radnika itd. itd.« »Još je ta bijeda nedostajala Engleskoj: ona neće preći preko Kanala.« (Prudon, tom I, str. 261. i 262.)

Od svih gradova Engleske upravo je u Boltonu radikalizam najviše razvijen. Boltonski radnici poznati su kao revolucionarni da ne može više biti. Za vrijeme velike agitacije u Engleskoj za ukidanje carina na žito^[32] engleski fabrikanti su vjerovali da se zemljoposjednicima mogu oduprijeti samo ako u borbu uvedu i radnike. Ali, pošto interesi radnika nisu bili manje suprotni interesima fabrikanata nego što su interesi fabrikanata bili suprotni interesima zemljoposjednika, prirodno je što su fabrikanti uvijek rđavo prolazili na radničkim mitinzima. Šta su fabrikanti onda uradili? Da bi sačuvали spoljni vid, oni su organizovali mitinge na kojima su većinu sačinjavali poslovode, mali broj njima odanih radnika i prijatelji trgovine u pravom smislu. Kad su na to pravi radnici pokušali da učestvuju na tim mitinzima, kao što je bilo u Boltonu i Mančesteru, i da protestuju protiv tih lažnih demonstracija, njima je pristup zabranjivan uz objašnjenje da je to *ticket-meeting*. Pod ovim se razumiju skupovi na koje se puštaju samo lica koja imaju ulaznicu. Međutim, oglasima izlijepljenim po zidovima objavljuvani su javni mitinzi. Kad god su se držali takvi mitinzi, donosili su fabrikantski listovi svečane i detaljne izvještaje o govorima koji su na njima držani. Razumije se da su te govore držale poslovode. Londonske

su ih novine doslovno donosile. Gospodin Prudon ima nesreću da poslovođe smatra za obične radnike i izrično im zabranjuje da pređu preko Kanala.

Ako su štrajkovi od 1844. i 1845. svraćali na se pažnju manje nego ranije, to dolazi otuda što su to bile prve godine prosperiteta engleske industrije od 1837. Ali se zato ipak nije raspao ni jedan jedini tredjunion.

Sad da čujemo poslovođe iz Boltona. Po njima, fabrikanti nisu gospodari najamnina, jer nisu gospodari cijene proizvoda, a nisu gospodari cijene proizvoda jer nisu gospodari svjetskog tržita. Stoga oni smatraju da ne treba stvarati udruženja koja imaju za cilj da od majstora¹ izvojuju povišenje najamnine. Gospodin Prudon, naprotiv, zabranjuje im udruženja bojeći se da bi udruženje moglo imati kao posljedičnu porast najamnina, što bi za sobom povuklo opštu skupoču. Nije potrebno isticati da su g. Prudon i poslovođe u jednoj stvari jedno srce i jedna duša: u tome da je porast najamnina isto što i porast cijena proizvoda.

Ali, je li strah od skupoče pravi uzrok srdžbe g. Prudona? Ne. On se razgoropadio na poslovođe iz Boltona prosto zbog toga što oni određuju vrijednost ponudom i tražnjom i što se ne brinu za konstituisanu vrijednost, za vrijednost koja je došla u stanje konstituisamosti, za konstituisanje vrijednosti koje u sebi uključuje stalnu razmjenljivost i sve ostale srazmjernosti odnosa i odnose srazmjernosti, a pride još i proviđenje.

„Štrajk radnika je ilegalan, i to ne kaže samo krivični zakonik već i ekonomski sistem, nužnost postojećeg poretku... Može se trpjeti da svaki pojedini radnik slobodno raspolaze svojom ličnošću i svojim rukama, ali društvo ne može dopustiti da se radnici držnau da pomoću koalicija vrše nasilje nad monopolom.“ (Tom I, str. 334. i 335.)

Gospodin Prudon hoće da nam jedan član krivičnog zakonika postavi kao opšti i nužni rezultat odnosa buržoaske proizvodnje.

U Engleskoj su radnička udruženja dopuštena zakonom i baš je ekonomski sistem bio prisilio parlament da to dopuštenje objavi zakonskim putem. Kad je 1825. parlament, pod ministrom Huskisonom, morao da čini izmjene u zakonodavstvu, da ga sve više dovodi u sklad sa stanjem koje je stvoren slobodnom konkurenčijom, morao je silom okolnosti da ukine sve zakone koji su zahtijevali radnička udruženja. Sto se moderna industrija i konkurenčija više razvijaju, to se više javljaju elementi koji izazivaju i potpomažu radnička

¹ (1847) maîtres [majstora], ovdje u smislu fabrikanata

udruženja, a čim su udruženja, postajući svakim danom sve čvršća, postala ekonomska činjenica, moraju kroz kratko vrijeme postati i zakonska činjenica.

Prema tome, član francuskog *Code pénal-a* u najboljem slučaju dokazuje to do moderna industrija i konkurenca nisu bile dovoljno razvijene pod Konstituantom i Carstvom.^[33]

Ekonomisti i socijalisti* slažu se u jednoj jedinoj tački: u osuđivanju *radničkih udruženja*. Samo što različito motivišu svoju osudu.

Ekonomisti kažu radnicima: ne udružujte se. Udružujući se, vi kočite pravilan tok industrije, sprečavate fabrikante da udovoljavaju porudžbinama, remetite trgovinu i ubrzavate prodiranje mašina, koje vaš rad čine djelimično suvišnim i time vas prisiljavaju da primite još nižu najamninu. Uostalom, vaši su napori uzaludni; vaša će najamnina uvijek biti određivana odnosom između traženih i nuđenih ruku. A odupirati se vječitim zakonima političke ekonomije je koliko smiješno toliko i opasno.

Socijalisti kažu radnicima: ne udružujte se, jer, na kraju krajeva, šta ćete dobiti time? Veću najamninu? Ekonomisti će vam do očevidnosti dokazati da će za kratkovremenom povišicom od nekoliko sua, koju možete postići u slučaju uspjeha, slijediti trajno opadanje. Dobre račundžije dokazaće vam da su vam potrebne godine da pomoću povišenja najamnine izvučete samo troškove koje ste morali napraviti radi organizovanja i održavanja vaših udruženja. A mi, mi ćemo vam u svojstvu socijalista kazati da ćete bez obzira na novčano pitanje opet biti samo radnici, a fabrikanti će uvijek biti fabrikanti, kako prije tako i poslije. Stoga nikakvih udruženja, nikakve politike, jer udruživati se — zar to ne znači voditi politiku?

Ekonomisti hoće da radnici ostanu u društvu onakvom kakvo se formiralo i kakvo su oni u svojim priručnicima zapisali i zapečatili.

Socijalisti hoće da radnici ostave po strani staro društvo kako bi time bolje mogli ući u novo društvo koje su im oni pripremili predviđajući sve što je potrebno.

Uprkos jednima i drugima, uprkos priručnicima i utopijama, radnička udruženja nisu ni za trenutak prestala da se razvijaju i rastu s razvitkom i napretkom moderne industrije. Danas je to u tolikoj mjeri tako da stepen razvijenja radničkih udruženja u nekoj zemlji tačno označava rang koji ona zauzima u hijerarhiji svjetskog tržišta. Engleska, u kojoj je indu-

* To jest tadašnji futiljeristi u Francuskoj i overisti u Engleskoj.
— F. Engels.

strija najrazvijenija, ima najveća i najbolje organizovana udruženja.

U Engleskoj se radnici nisu ograničili na djelimična udruženja kojima je jedini cilj bio prolazni štrajk i koja su zajedno s njima nestajala. Stvorena su trajna udruženja, *trades unions*^[34], koji radnicima služe kao bedem u njihovim borbama s preduzetnicima. A u sadašnje vrijeme svi ovi lokalni tredjioni okupljeni su u *National Association of United Trades*^[35], čiji se centralni odbor nalazi u Londonu i koji broji već oko 80 000 članova. Organizovanje ovih štrajkova, udruženja i *trades unions*, išlo je naporedo s političkim borbama radnika, koji sada imaju veliku političku stranku pod imenom *čarista*.^[36]

Prvi pokušaji radnika da se *udruže* uzimaju uvijek oblik koalicija.

Krupna industrija dovodi na jedno mjesto veliku masu ljudi koji se među sobom ne poznaju. Konkurenca razdvaja njihove interese. Ali održavanje najamnine, taj zajednički njihov interes prema poslodavcu, ujedinjuje ih u zajedničkoj misli na otpor — *u udruženje*. Tako radničko udruženje uvijek ima dvostruku svrhu, svrhu da ukine konkurenco među radnicima da bi kapitalisti mogli praviti zajedničku konkurenco. Ako je prva svrha otpora i bila samo održanje najamnine, udruženja su se, isprva podvojena, kasnije, kad su se kapitalisti sa svoje strane sve više udruživali u svrhu represije, stala formirati u grupe, te prema uvijek ujedinjenom kapitalu postaje održanje udruženja za radnike nužnije od održanja najamnine. To je u tolikoj mjeri istina da se engleski ekonomisti nalaze u čudu gledajući kako radnici žrtvuju veliki dio najamnine u korist svojih udruženja, koja su u očima ekonomista bila osnovana samo u korist najamnine. U toj borbi — pravom građanskom ratu — ujedinjuju se i razvijaju svi elementi potrebnii za bitku koja će doći. Došavši do te tačke, radničko udruženje dobija politički karakter.

Ekonomski odnosi pretvorili su najprije masu stanovništva u radnike. Vladavina kapitala stvorila je tim masama zajednički položaj, zajedničke interese. Tako je ta masa već klasa prema kapitalu, ali još ne i za samu sebe. U borbi, od koje smo naveli samo nekoliko faza, ova se masa ujedinjuje, konstituiše se kao klasa za sebe samu. Interesi koje ona brani postaju klasni interesi. A borba klase protiv klase politička je borba.

Što se tiče buržoazije, treba da razlikujemo dvije faze: fazu u kojoj se ona pod vladavinom feudalizma i absolutne mo-

¹ sindikati

narhije konstituisala kao klasa, i fazu u kojoj je ona, već konstituisana kao klasa, srušila feudalizam i monarhiju da bi društvo dala oblik buržoaskog društva. Prva od tih faza bila je duža i iziskivala je veće napore. I buržoazija je počela djeličnim udruženjima protiv feudalnih gospodara.

Preduzimana su mnoga istraživanja da bi se ocrtale razne istorijske faze kroz koje je buržoazija prošla od gradskе opštine do svog konstituisanja kao klase.

Ali kad se radi o tome da se tačno shvate štrajkovi, udruženja i drugi oblici u kojima se proletari pred našim očima klasno organizuju, tada jedne obuzima stvarni strah, dok drugi pokazuju *transcendentalno* omalovažavanje.

Ugnjetena klasa životni je uslov svakog društva zasnovanog na klasnoj suprotnosti. Zato oslobođenje ugnjetene klase nužno uključuje stvaranje novog društva. Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizodne snage i postojeći društveni odnosi ne mogu da postoje naporedno. Od svih oruđa za proizvodnju, najveća je proizvodna snaga^[36] sama revolucionarna klasa. Organizacija revolucionarnih elemenata kao klase pretpostavlja gotovu egzistenciju svih onih proizvodnih snaga koje su se u krilu starog društva uopšte mogle da razviju.

Znači li to da će poslije rušenja starog društva doći novo klasno društvo, koje će biti oличeno u novoj političkoj vlasti? Ne.

Uslov za oslobođenje radničke klase jeste ukidanje svake klase, kao što je uslov za oslobođenje trećeg staleža, buržoaskog reda, bilo ukidanje svih staleža i svih redova*.

U toku razvitka radnička će klasa postaviti namjesto starog buržoaskog društva takvu zajednicu koja isključuje klase i njihovu suprotnost, i više neće biti prave političke vlasti, jer je politička vlast upravo zvanični izraz suprotnosti u buržoaskom društву.

Međutim, suprotnost između proletarijata i buržoazije jeste borba klase protiv klase, borba koja, dovedena do svog vrhunca, znači potpunu revoluciju. Uostalom, treba li da se čuđimo što društvo zasnovano na klasnoj *suprotnosti* svršava brutalnim protivređjem; sudarom prsa u prsa kao posljednjim rješenjem?

* Staleži, ovdje u istorijskom smislu stalež feudalne države, stalež sa određenim i ograničenim povlasticama. Buržoaska revolucija ukinula je staleže zajedno s njihovim povlasticama. Buržoasko društvo zna još samo za klase. Zato je bilo skroz protivredno s istorijom kad je proletarijat bio obilježen kao »četvrti stalež«.^[37] — F. Engels.

Ne recite da društveni pokret isključuje politički pokret. Nema političkog pokreta koji u isto vrijeme ne bi bio i društveni.

Tek u takvom redu stvari u koome neće biti klasa ni antagonizma među njima *društvene evolucije* će prestati da budu *političke revolucije*. A dotle će u predvečerje svakoga opšteg preobražaja društva posljednja riječ društvene nauke biti:

»Borba ili smrt; krvavi rat ili ništavštvo. Tako se pitanje neumitno postavlja.«^[38]

Zorž Sand

Napomene

'Bijeda filozofije. Odgovor na Prudonovu »Filozofiju bijede«, — jedno od najznačajnijih teorijskih djela marksizma, glavno Marksovo djelo u njegovoј raspravi sa sitnoburžoaskim ideologom P.-Z. Prudonom, čija su shvatana mnogo ometala širenje ideja naučnog komunizma među radnicima.

Pošto je pročitao Prudonovu knjigu *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère*, Marks je krajem decembra 1846., neposredno poslije izlaska ove knjige, odlučio da napiše ovo djelo, u kome je trebalo kritikovati Prudonova shvatanja i uz to raspraviti neka pitanja teorije i taktilike revolucionarnog radničkog pokreta s naučnomaterijalističkog stanovišta. U svom pismu Pavelu Vasiljeviću Armenkovu od 28. decembra 1846. Marks je razvio niz važnih misli koje je kasnije utrožio za osnovu svoje knjige protiv Prudona. Već januara 1847. Marks se pozabavio odgovorom Prudonu, kako se to vidi iz Engelsovog pisma Marksu od 15. januara 1847. Početkom aprila 1847. Marksov rad je bio uglavnom završen i našao se u Štampi; izšao je početkom jula 1847. u Bruselu i Parizu. Za Marksova života knjiga nije ponovo izdata. Godine 1885. ovo djelo je prvi put izšlo na njemačkom jeziku. Engels je pregledao prevod i napisao predgovor i niz napomena za njemačko izdanje. Pri reviziji njemačkog prevoda Engels je koristio korekture koje je Marks unio u primjerak prvog francuskog izdanja svoga djela koji je posvetio Nataliji Utin.

Godine 1886. ruska marksistička grupa Oslobođenje rada izdala je prvo rusko izdanje *Bijede filozofije* u prevodu Vere Zasulić. Drugo njemačko izdanje ovog djela s kratkim Engelsovim predgovorom izšlo je 1892. Godine 1896. izšlo je drugo francusko izdanje, koje je priredila Laura Lafarg, Marksova kćerka, gdje su preuzete i korekture koje je Marks izvršio na primjerku posvećenom Nataliji Utin.

² Marks ovdje spominje tipičan primjer kolonijalne politike Hollandske istočnoindijske kompanije, koja je osnovana 1600. i koja je imala monopol u trgovini na Indijskom i Tihom okeanu. Ova kompanija je posebno bacala težiste na iskorišćavanje ostrva Sunda i Moluča, tj. ostrva najbogatijih začina. Holandci, koji su vodili konkurentsku borbu s Engleskom, pretvarali su urođeničko stanovništvo u robe, razorili sve plantaže na Moluciima kad su njihovi prihodi porasli, i spalili veliki dio najskupocjenijih kolonijalnih proizvoda, naročito začine, da bi održali visoke cijene.

³ Za razumijevanje Marksove terminologije u *Bijedi filozofije* značajno je slijedeće mjesto iz Engelsovog pisma Kauckom od 22. avgusta 1884: »*Misère*' Revizija rukopisa koji se ovdje nalazi potpuno je završena... Nije trebalo mnogo mijenjati osim nekih manje razumljivih francuskih finesa, koje se tek u Francuskoj tačno nauče. Umjesto „Beziehungen“ (veze) za „rapports“, stavljam većinom „Verhältnis“ (odnos), zato što je ono prvo suviše neodređeno i zato što je sam Marks njemačku riječ „Verhältnisse“ (odnose) prevodio stalno kao „rapports“ i obrnuto. Zato je, na primjer, u „rapport de proportionnalité“ to „rapport“ kvantitativno, što se mora prevesti samo s „Verhältnis“ (odnos), dok „Beziehung“ (veza) ima pretežno kvalitativni smisao.“

⁴ Restauracija — period koji je došao poslije Napoleonovih ratova završenih 1815. i ponovnog dolaska na vlast borbonske dinastije u Francuskoj.

⁵ Riječ je u prvom tomu francuskog prevoda djela *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Ispitivanja prirode i uzroka bogatstva nacija) od Adama Smita, koji je izšao u Parizu 1802; naslov prvog engleskog izdanja iz 1776. glasio je: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*.

⁶ U drugom njemačkom izdanju *Bijede filozofije*, koje je izšlo 1892, Engels je zamijenio ime Hopkinz, koje je Marks naveo 1847, sa Hodžskim i u kratkom predgovoru za ovo izdanje ukazao na izvršenu korekturu. Ovaj tom donosi ime Hopkinz, koje odgovara Marksom navodu u prvom francuskom izdanju iz 1847, pošto su dvadesetih godina izišli ekonomski spisi i Tomasa Hopkinza i Tomasa Hodžskina, a Marks u svom djelu ne navodi tačan naziv spisa koji je pomenuo.

Godine 1822. u Londonu je izšao rad Tomasa Hopkinza *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money*, a 1827. izšlo je djelo Tomasa Hodžskina pod naslovom *Popular political economy...* (Popularna politička ekonomija...).

Netačna je tvrdnja austrijskog ekonomiste Antona Mengera da je Marks zabunom (pomiješao Hodžskina s Hopkinzom (pseudonim gospode Marse).

⁷ U prvom francuskom izdanju iz 1847. pogrešno je navedena 1827. godina umjesto 1824. kao godina kada je izšlo Tomsonovo djelo. Ova štampaarska greška prenijeta je u prvo njemačko izdanje iz 1885. Napadi buržoaskog ekonomiste Antona Mengera u njegovom djelu *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* (Pravo na pun prinos rada u istorijskom prikazu), Stuttgart 1886, upereni protiv Marksa i Engelsa, odnosili su se i na ovu pogrešno označenu godinu. Najzad je u drugom njemačkom izdanju *Bijede filozofije* iz 1892. tačno navedena 1824. kao godina kada je djelo izšlo. Engels je u svom kratkom predgovoru za ovo izdanje ukazao na izvršenu korekturu.

⁸ Engleski parlament je 8. juna 1847. prihvatio *Zakon o desetočasovnom radnom danu*, koji je važio samo za omladinu i radnice. Ali mnogi fabrikanti se nisu pridržavali ovog zakona.

⁹ Prva banka za razmjenu osnovana je u Londonu 1830. uz saradnju Roberta Ovена. Godine 1832. radničke kooperativne zadruge stvarile su tako zvane National Equitable Labour-Exchange-Bazaars

(Nacionalne pravične radne banke za razmjenu), u više gradova Engleske, isto tako uz presudnu saradnju Roberta Ovena. Kao sredstvo za cirkulaciju u ovim bankama za razmjenu služile su radne priznatice (takozvani radni novac), radno vrijeme potrebno za proizvođenje isporučene robe, za koju se mogla dobiti odgovarajuća količina druge robe. Ovaj utopijski pokušaj da se u kapitalističkim odnosima organizuje razmjena robe bez posredstva novca bio je osuđen na brzu propast. — Početkom 1849. Prudon je otvorio takozvanu narodnu banku u pariskom predgrađu Sem Deni. Trebalо је da ona radi na sličnim principima na kojima rade engleske banke za razmjenu, ali je pored toga trebalo da odobrava kredit bez kamata. Ova banka za razmjenu trebalo je da pomogne Prudonu da saradnju proletarijata s buržoazijom, koju je propovijedao, sproveđe u život. Prudonovo hapšenje i sudski proces protiv njega brzo su okončali rad »narodne banke«.

¹⁰ Klasični luk Adama Smita — ovdje se Marks poziva na sljedeće mjesto u djelu Adama Smita *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*: »U gornili lovaca ili pastira, na primjer, jedan izrađuje luk i strijelju lakiše i vještije od drugog. On ih povremeno trampi kod svojih drugova za stoku i divljač i najzad dolazi do zalkijučka da na ovaj način može dobiti više stoke i divljati nego ako sam ide u lov. Tako dolazi do toga da vodeći računa o samom sebi izradu luka i strijele pretvori u svoje glavno zanimanje i postaje nešto slično kovaču oružja.« (Tom I, knjiga I, poglavljie II.)

¹¹ Citat iz Volterovog djela *Histoire du parlament de Paris*, poglavljie 60: *Finances et système de lass (law) pendant la régence* (Finansije i sistem zalkoma za vrijeme regentstva). Ovo djelo je izišlo 1769. u: »Oeuvres complètes de Voltaire«.

¹² Turska livra — novčić kovan u Turu (u Francuskoj), koji je bio težak samo $\frac{4}{5}$ novčane funte kovane u Parizu.

¹³ Ovaj citat nalazi se među Marksovim ekscerptima. Ali tamo se Marks poziva na drugo prošireno izdanje Kuperove knjige koje je izišlo u Londonu i datira ga 1831. godinom. U obradi ovog toma (u njemačkom izdanju iz 1964. pa i u ovom izdanju) korišćeno je drugo prošireno izdanje koje je izišlo u Kolumbiji (Južna Karolina) 1829.

¹⁴ Riječ je o dva glavna ekonomiska djela Fransoa Kenea: *Tableau économique* (1758) i *Analyse de tableau économique* (1766) kojih je dodato sedam *Observations importantes*.

¹⁵ Marks aludira na spis *Explication du tableau économique* od N. Bodoa savremenika Fransoa Kenea, objavljen 1770.

¹⁶ U ovom citatu riječ je o sažimanju slijedećeg odjeljka iz Hegelove *Nauke logike*: »Metod stoga treba priznati kao opšti, unutarnji i spoljni način bez ograničenja i kao naprosto beskonačnu snagu kojoj se nijedan objekt ne može oduprijeti ukoliko se on predstavlja kao nešto apoljašnje, umnu daleko i od njega nezavisno u odnosu na koji bi mogao biti posebne prirode i njime neprožet... On je zato ne samo najviša snaga ili čak jedina i apsolutna snaga umne nego i njegova najviša i jedina pogomitska snaga da sobom samim u svemu sebe samog nade i spozna.«

¹⁷ »mors immortalis« (besmrtna smrt) — izraz iz Lukrecijevog epa *De rerum natura*. Odgovarajuće mjesto (knjiga III, stih 882) gla-

si: »mortalem vitam mors cui immortalis ademit« (besmrtna smrt uzela mu je smrtni život).

¹⁸ Pjer-Eduar Lemontej misli na svoju knjigu *Raison folie, chacun son mot; petit cours de morale mis à la portee des grands enfants* (Razum, glupost, svakom svoja riječ; malii udžbenik moralu koji je prilagođen razumljevanju velike djece), koja je izšla u Parizu 1801. Marks citira Lemontjevo djelo *Influence morale de la division du travail* (Moralno dejstvo podjele rada), u kome se Lemontej poziva na gore pomenutu knjigu.

¹⁹ Krezo (Creusot) — francuski grad u burgundskoj planinskoj oblasti, poznat po AG Schneider & Co., jednoj od najvećih tvornica čelika, gvožđa i topova, koja je osnovana 1836. Danas je centar francuske teške industrije i industrije vojne opreme i simbol francuskog monopolističkog kapitala.

²⁰ Godine 1825. u Engleskoj je izbiila prva ciklična kriza (tj. kriza koja je redom zahvatila cijelu privredu zemlje), prva kriza hiperprodukcije u istoriji kapitalizma uopšte. Ta kriza, koja se proširila na čitav tadašnji kapitalistički svijet, trajala je do sredine 1826.

²¹ Veštački prelački prsti — predilice — između 1735. i 1825. u Engleskoj je nastalo više značajnih pronalažaka za mehanizaciju predenja koji su imali veliki značaj za razvijalk kapitalizma. Godine 1735. Džon Vat je pronašao predilicu; 1764. Džejms Hargrīvs takođe vrstu predilice — dženi-mašinu, koju je Ričard Arkrajt usavršio 1769.—1771.; 1779. Samuell Kromptom ručnu predilicu; 1825. Ričard Robert self-acting mule ili self-actor (automatsku predilicu).

²² Marks citira djelo Andriju Jura *Philosophie des manufactures ou économie industrielle...*, Brisel 1836, tom I, 1. dio, 1. poglavlje. U obradi ovog tuma (u njemačkom izdanju iz 1964., pa i u ovom izdanju) korišćeno je treće englesko izdanje, koje je izšlo u Londonu 1861: *The philosophie of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy...* (Filozofija manufaktura, ili izlaganje o naučnoj, moralnoj i komercijalnoj ekonomiji...), u kome se ovaj citat nalazi na strani 15/16.

²³ Vidi napomenu 22. U trećem engleskom izdanju ovog djela Andriju Juru iz 1861. ovaj citat se nalazi na stranama 19.-23.

²⁴ in partibus infidelium (u zemljama nevjernika) — nešto što postoji samo pravdino (dodatak uz titulu katoličkih biskupa koji su postavljeni po biskupijama u nehrisćanskim zemljama, takođe titularni biskupi ili biskupi-sufragani).

²⁵ Citat u ovom obliku sadrži neke Marksove dodatke. Kod Stjuarta ovo mjesto glasi: »U čistoj monarhiji vladari izgledaju u izvjesnom pogledu ljubomorni na porast bogatstva i stoga udaraju poreze na one koji se bogate. Pod ustavnom vladavinom porezi padaju uvelavnom na one koji osiromašuju. Tako monarsi udaraju porez na industriju... glavarina i porez na imetak razrežuju se srazmjerne pretpostavljenom bogatstvu onih koji su im podvrgnuti. Svakog biva oporezovan srazmjerne dobitku koji prema procjeni ima. U ustavnim zemljama porezi se obično udaraju na potrošnju.«

Marks citira francusko izdanje ovog Stjuartovog djela, koje je izšlo 1789. u Parizu. Englesko izdanje izšlo je u Londonu 1767, nještačko u Hamburgu 1769/70.

²⁶ Čovjek sa četrdeset talira — ličnost iz istoimenog Volterovog romana *L'homme aus quarante écus*, koji je izšao 1768. u Amsterdamu.

²⁷ *Deus ex machina* (bog iz mašine) — u antičkim pozorištima bogovi su se pojavljivali na sceni pomoću mašinerije, i njihova pojava je uticala na rješenje dramskog zapleta. Ovaj izraz se i danas upotrebljava da označi neočekivano i vješto rješenje nekog zapleta.

²⁸ Ovdje i dalje upotrebljeni pojmovi »seljak obavezan da daje dažbinu« (Zinsbauer) i »kolon« (Kolone) stoje za riječ »colon« (napoličar) koju u istom smislu upotrebljavaju Marks u prvom francuskom izdanju svoga djela i Prudon u svom djelu.

²⁹ Misli se na Džejmsa Mila, oca Džona Stjuarta Mila.

³⁰ Vidi: William Petty, *Political arithmetick* (Politička aritmetika) (1676). In: William Petty, »Several essays in political arithmetick... (Razni ogledi iz političke aritmetike...), London 1699.

³¹ Riječ je o članku Leona Fošea *Les coalitions condamnées par les ouvriers anglais* (Engleski radnici su osudili koalicije), koji je izšao u časopisu »Journal des économistes«, Paris 1845, tom 2.

³² U borbi za ukidanje carina na žito engleski fabrikanti su se ujedinili u Ligu protiv zakonâ o žitu, koju su 1838. osnovali u Mančesteru fabrikanti Kobdem i Brajt i koja je vodila žestoku agitaciju.

³³ Po zakonima koji su tada važili u Francuskoj — po takozvanom Začinu Le Chapelier od 1791, koji je za vrijeme francuske buržoaske revolucije usvojila Ustavotvorna skupština i po Krivičnom zakoniku (Code pénal) od 1810, koji je izrađen u doba Napoleonovog carstva, radnicima se pod prijetnjom stroge kazne zabranjivalo da se udružuju i da organizuju štrajkove. Zabранa udruživanja radnika skinuta je u Francuskoj tek 1884.

³⁴ *National Association of United Trades* (Nacionalno udruženje ujedinjenih sindikata) — tredijunionistička organizacija, osnovana 1845. u Engleskoj, čija se djelatnost ograničavala na ekonomski borbo za bolje uslove prodaje radne snage i za poboljšanje fabričkog zakonodavstva. Ovo udruženje je postojalo do početka šezdesetih godina, ali već poslije 1851. više nije igralo veliku ulogu u sindikalnom pokretu.

³⁵ Čartisti — predstavnici revolucionarnog dosta masovnog pokreta engleskih radnika od 1836. do 1848. koji su se borili za ostvarenje Narodne povelje (People's Charter) i čiji su zahtjevi bili usmjereni na demokratizaciju državnog poretka u Engleskoj. O značaju čartističkog pokreta Lenjin je rekao da »je Engleska... dala svijetu prvi pravi, široki, politički jasno izraženi proletersko-revolucionarni masovni pokret...«.

³⁶ Za razliku od svojih kasnijih djela, Marks ovdje ne razdvaja strogo pojmove »instrumenti proizvodnje« i »proizvodne snage«. U vezi s ovim treba ukazati na treći odjeljak Engelsovog uvoda za novo izdanje Marksovog spisa *Lohnarbeit und Kapital*, Berlin 1891. (Srpskohrvatsko izdanje u: Karl Marks — Friedrich Engels, »Izabrana dela u dva toma«, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 61 - 86; »Najamni rad i kapital«.)

³⁷ Ovdje Engels aludira na Lasala, naročito na njegovo predavanje *Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes* (O posebnoj povezanosti sadašnjeg istorijskog perioda s idejom radničkog staleža), koje je održano 12. aprila 1862. u Berlinskom udruženju zanatlija. Predavanje je kao brošura većinom izdavano pod naslovom *Arbeiterprogramm* (Radnički program).

³⁸ Iz uvoda za istorijski roman Žan Ziska od Žorž Sandove.

Karl Marks

BIJEDA FILOZOFIJE

Urednici
Marija Stojiljković
Petar Živadinović

Likovna-grafička oprema
Bogdan Kršić

Napomene izradila
Slobodanka Kovačević

Tehnički urednik
Milena Mijailović

Korektor
Nada Tomićević

Izdavač
Prosveta izdavačko preduzeće
OOUR »Izdavačka delatnost«, Beograd, Dobračina 30
Beogradski izdavačko-grafički zavod
Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Za izdavače
Jordan Živković
Dušan Popović

Stampa
Stamparija *Prosveta*
Novi Sad, Stevana Sremca 13

Tiraž: 5000 primeraka

Rukopis pripravljen u Institutu za međunarodni radnički pokret

BM

BIBLIOTEKA MARKSIZAM

Marks - Engels:

**MANIFEST KOMUNISTIČKE
PARTIJE**

Karl Marks:

BIJEDA FILOZOFIJE

Karl Marks:

**OSAMNAESTI BRIMER
LUJA BONAPARTE**

Karl Marks:

**EKONOMSKO - FILOZOFSKI
RUKOPISI IZ 1844.**

Fridrik Engels:

DIJALEKTIKA PRIRODE

Fridrik Engels:

**POLOŽAJ RADNIČKE KLASE
U ENGLESKOJ**

